Universitat Autònoma de Barcelona

Dipòsit digital de documents de la UAB

This is the **published version** of the bachelor thesis:

Barbany Ció, Jordina; Puigvert i Planagumà, Gemma , dir. Dones al front. La participació femenina en contextos bèl · lics a través d'una anàlisi textual. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2023. 50 pag. (Grau en Ciències de l'Antiguitat)

This version is available at https://ddd.uab.cat/record/280765

under the terms of the BY-NC-ND license

TREBALL DE FI DE GRAU EN CIÈNCIES DE L'ANTIGUITAT

DONES AL FRONT

La participació femenina en contextos bèl·lics a través d'una anàlisi textual

Jordina Barbany Ció

Dirigit per Gemma Puigvert Planagumà

Curs 2022-2023

Universitat Autònoma de Barcelona

DONES AL FRONT

La participació femenina en contextos bèl·lics a través d'una anàlisi textual

Resum: Aquest treball tracta la caracterització a les fonts clàssiques de tres dones que van participar en contextos bèl·lics als segles I aC i I dC: Fúlvia, Agripina la Major i Munàcia Plancina. A partir d'un estudi dels textos que les mencionen, i a partir d'una anàlisi del lèxic emprat, el present treball es qüestiona si la presència d'aquestes dones en un context de guerra suposa o no un canvi en la seva representació a les fonts.

Paraules clau: gènere, guerra, lèxic, Fúlvia, Agripina la Major, Munàcia Plancina.

Agraïments

Voldria agrair, en primer lloc, a la Dra. Gemma Puigvert, la meva tutora, el seu suport durant aquests mesos i, sobretot, la confiança que ha dipositat en mi i en la meva feina. Des de la primera reunió m'he sentit recolzada i això m'ha permès gaudir en fer el treball, fins i tot quan m'abordaven els dubtes i les inseguretats.

També voldria donar les gràcies a la resta de professorat que he tingut des de l'institut, que m'han fet conèixer i enamorar-me de l'estudi de l'antiguitat. Gràcies a la Dra. Marta Oller, per la rebuda que vam tenir en el projecte *Les veus retrobades. Textos de dones i sobre dones a l'Antiguitat grecoromana*, en el marc del qual he realitzat les pràctiques de les quals ha sorgit aquest treball, i en especial al Dr. Borja Antela, per compartir a l'aula la seva passió per la investigació i l'estudi de l'antiguitat.

Vull agrair també tot el suport de les meves companyes i amigues, les Αντικοινωνικοί, per compartir amb mi aquesta aventura i fer tan especials aquests anys a la carrera, tant a dins de l'aula com a la gespa i als Simposis.

I finalment, donar les gràcies a la meva família per tot el suport rebut des de sempre. A la mare, per donar-me arrels i ales, poder de dones; al pare, per fer-me estimar i entendre el poder de la història; i al meu germà, per estar sempre al meu costat tot i ser un de ciències i l'altra de lletres.

ÍNDEX

1. Introducció 1
1.1. Estat de la qüestió 1
1.2. Metodologia 2
1.3. Objectius 3
2. La dona romana als segles I aC i I dC 4
3. Fúlvia 5
3.1. Fúlvia als textos: riquesa, crueltat, poder i domini 7
3.1.1. Fonts prèvies a August i Perusia: Ciceró 7
3.1.2. Fonts d'August i Perusia 11
3.1.2.1. Corneli Nepot 11
3.1.2.2. Marcial 11
3.1.2.3. Valeri Màxim 12
3.1.3. Fonts posteriors a August i Peusia 12
3.1.3.1. Plutarc 12
3.1.3.2. Luci Anneu Florus 13
3.1.3.3. Apià 14
3.2. Fúlvia a l'arqueologia 16
3.3. Síntesi 17
4. Agripina la Major 17
4.1. Agripina als textos: caràcter i poder 19
4.1.1. Tàcit 19
4.1.1.1. Estada a Germània: d'*uxor ducis* a *dux* 21
4.1.1.2. Estada a Síria i mort de Germànic 22
4.1.1.3. L'oposició a l'emperador 23
4.1.2. Suetoni 26
4.2. Síntesi 29
5. Munàcia Plancina 29
5.1. Munàcia als textos: insolència i *inuidia* 31
5.1.1. Tàcit 31
5.1.1.1. Període a Síria 32
5.1.1.2. Període posterior a Germànic 35
5.1.2. Dió Cassi 38

5.2. Síntesi 39
6. Conclusions 40
7. Bibliografia 42
7.1. Fonts clàssiques 42
7.2. Estudis 43

1. INTRODUCCIÓ

Un dels temes més treballats i desenvolupats en l'estudi de la història antiga és la guerra, perquè l'esfera militar tenia una presència i rellevància en l'àmbit sociocultural que no podem obviar en conèixer el món clàssic. No obstant, s'ha tendit a considerar-la un afer principalment masculí i la pau, el seu contrari, femení. Per aquest motiu, no ha sigut fins a les darreres dècades que, amb les noves perspectives de gènere, s'ha proposat estudiar la presència i participació de les dones en l'afer bèl·lic, ja que la guerra és en realitat una situació extrema que té conseqüències en tota la població.

El treball que presentem pretén centrar-se, a partir d'un estudi filològic, en algunes de les dones destacades de la història de Roma que tenen una participació i presència en la guerra en el període dels segles I aC i I dC: Fúlvia, Agripina la Major i Munàcia Plancina.

1.1. Estat de la qüestió

Com bé afirma Mary Beard, "una cara de la historia de Roma es la historia de la política, de la guerra, de la victoria o de la derrota, de la ciudadanía y de todo lo que ocurría en público entre hombres prominentes"[1]. En l'elaboració del discurs històric s'ha tendit a focalitzar-se en aquells fets que pertanyen al que coneixem com afers públics, com la guerra, associats a la masculinitat, en contraposició a allò de l'àmbit privat o domèstic, vinculat amb la feminitat. No obstant això, la guerra antiga és quelcom que afecta a tota una societat, independentment del gènere dels individus, i la presència femenina en aquest context és quelcom innegable.

En les darreres dècades han sorgit diversos treballs que analitzen els rols femenins en tots els aspectes que la guerra suposa, tant des de la perspectiva dels textos literaris clàssics com la dels registres arqueològics. L'estudi de les dones i la guerra es pot dur a terme amb diferents metodologies, com bé presenten Cándida Martínez i Mercedes Oria[2], posant el focus en les diverses formes de participació femenina – com a mediadores, instigadores o víctimes – o al seu àmbit d'actuació – al front, a la rereguarda, etc.

A banda d'això, són diverses les publicacions que, de manera general, aborden la qüestió de la dona al món antic, però sense analitzar-ne en particular el tema de la guerra, més tractada en llibres d'història de Roma, com per exemple *SPQR. Una historia de la*

[1] Beard 2016, 317.

[2] Martínez López, Cándida i Oria Segura, Mercedes (2021), "Entre la guerra y la paz: aproximaciones metodológicas al estudio de las mujeres y la guerra en el mundo antiguo" a Ángel Morillo et al. (eds.), *De Ilipa a Munda. Guerra e conflito no sul da Hispânia*, Lisboa, 31-38.

antigua Roma, de Mary Beard[3]. Pel que fa a les publicacions centrades en l'estudi de les dones, destacarem el llibre de Sarah B. Pomeroy *Diosas, rameras, esposas y esclavas. Mujeres en la antigüedad clásica*[4], un dels referents en aquesta qüestió, i també la recent publicació de Patricia González, *SOROR. Mujeres en Roma*[5], que se centra sobretot en la dona al món romà.

També hi ha investigadores referents en els estudis sobre qüestions de gènere i antiguitat, com Francesca Cenerini, Rosa María Cid, Almundena Domínguez Arranz, María José Hidalgo de la Vega, Irene Mañas, María Dolores Mirón, Dolors Molas o Pilar Pavón, de les quals vaig consultar-ne altres publicacions a més a més de les referenciades a la bibliografia per informar-me a l'hora de delimitar el tema del meu treball. De fet, en les Jornades docents internacionals: "Lideratge Femení en el món Grecoromà" (novembre de 2022), coordinades per les doctores Marta Oller i Gemma Puigvert, vaig poder assistir a les ponències de R.M. Cid i M.D. Mirón, que em van ajudar en aquesta tria.

Amb el present treball, que se centra en l'estudi de la dona i la guerra, aportem una nova perspectiva: l'anàlisi de les fonts clàssiques que parlen d'aquestes dones que, de manera excepcional, tenen una presència i participació destacada en l'àmbit militar, per tal de conèixer la percepció dels textos i els seus autors sobre elles. D'aquesta manera, abordem la qüestió amb les noves perspectives de gènere plantejades des de les darreres dècades a partir de l'estudi de les dades filològiques.

1.2. Metodologia

Per dur a terme aquest treball, m'he basat en les fitxes que he elaborat durant les pràctiques realitzades en el marc del projecte *Les veus retrobades. Textos de dones i sobre dones a l'Antiguitat grecoromana*, coordinat per les doctores Marta Oller i Gemma Puigvert, on després d'incloure un resum biogràfic de cadascuna de les dones triades, he recopilat diversos passatges de les fonts clàssiques que les mencionen, així com també una selecció bibliogràfica. Partint de les dades d'aquestes fitxes, he analitzat el lèxic dels textos clàssics, principalment en llengua llatina, per tal de determinar com els diversos autors caracteritzen aquestes dones, i si la seva presència i participació en el context militar afecta o no aquesta concepció.

[3] Beard, Mary (2016). *SPQR. Una historia de la antigua Roma*. Barcelona: Crítica.
[4] Pomeroy, Sarah B. (1999), *Diosas, rameras, esposas y esclavas. Mujeres en la antigüedad clásica*. Madrid: Akal Ediciones
[5] González Gutierrez, Patricia (2021[2]), *SOROR. Mujeres en Roma.* Madrid: Desperta ferro Ediciones.

La cerca dels textos l'he feta en base a les citacions que les diverses publicacions emprades per a la redacció de la biografia m'oferien, partint de consultes a les entrades d'aquestes dones en dos compendis[6]. A partir d'aquestes dades generals, una primera aproximació, he cercat d'altres publicacions que desenvolupessin aquestes figures més en detall. En totes es feien mencions a les fonts clàssiques, a partir de les quals he realitzat la recopilació dels textos. No obstant, no és un recull exhaustiu, si bé és una selecció significativa que m'ha aportat prou dades per a desenvolupar la meva investigació.

El fet de treballar els textos tant en la llengua clàssica com en traducció m'ha permès reflexionar sobre la necessitat d'abordar l'estudi històric des de les fonts primàries, ja que els matisos més destacats de la meva anàlisi haurien passat desapercebuts si només hagués consultat la traducció. Tanmateix, aquest avantatge metodològic està condicionat per la meva formació acadèmica, que em permet fer una aproximació a l'antiguitat des de diverses disciplines, quelcom que evidentment enriqueix les meves investigacions.

En aquest treball, cadascuna de les dones analitzades protagonitza el seu apartat, el qual, seguint l'esquema de les fitxes mencionades, en fa una contextualització i presentació, i l'anàlisi de les fonts en ordre cronològic.

1.3. Objectius

Si bé en l'època monàrquica i republicana romana trobem tot de dones destacades a les fonts que participen d'un context de guerra, he volgut centrar la meva cerca en dones dels segles I aC i I dC, un període on han destacat grans generals que comptaven amb el suport o acompanyament d'esposes que transgredeixen en certa manera la seva condició femenina per participar en contextos bèl·lics.

Fúlvia, esposa de Marc Antoni, fa oposició activa a Octavi en el període del Segon Triumvirat, quelcom que resol amb el conflicte de Perusa (41 aC), on és derrotada després del setge. Agripina la Major, neta d'August, és la principal opositora a l'emperador Tiberi, amb qui s'enemista després de la mort del seu marit, el general Germànic, a qui havia acompanyat a les campanyes a Germània (14-17 dC). I Munàcia Plancina, esposa d'un governador i rival d'Agripina la Major, és recordada per la seva participació activa en la vida castrense quan el seu marit Pisó va ser enviat a Síria (19 dC). Aquestes dones són

[6] Lightman, Marjorie i Lightman, Benjamin (2007), A *to Z Ancient Greek and Roman Women, Revised Edition*. New York. I també Pavón, Pilar (ed.) (2022), *250 mujeres de la Antigua Roma*. Universidad de Sevilla.

presents en contextos militars, i fins i tot transgredeixen el rol que els pertoca com a esposes dels comandants, motiu pel qual les he escollit per al meu estudi.

Partint de la base que els textos clàssics d'aquest període són controlats per la propaganda Augusta i imperial, a més de ser redactats per homes en un determinat marc conceptual, el meu plantejament es basa en la hipòtesi que les fonts escrites caracteritzaran lèxicament aquestes dones en funció de la seva presència i participació poc femenina en contextos bèl·lics. El meu objectiu principal, doncs, és trobar evidències d'aquesta caracterització a les fonts, per tal de determinar si són positives o negatives i les causes d'aquesta percepció.

2. LA DONA ROMANA ALS SEGLES I AC – I DC

Les societats d'època clàssica, tant la grega com la romana, s'estructuraven a partir d'un sistema patriarcal, on les dones estaven en una situació d'inferioritat envers els homes. De fet, la dona grecollatina estava sotmesa a l'autoritat legal d'un home que n'esdevenia el tutor, tant fos el pare, com el marit o el fill, i pràctiques legals com el matrimoni en regulaven aquests vincles.

L'ideal de feminitat a Roma determinava les característiques de la vida de les dones: relegades a l'àmbit privat, les seves principals tasques eren tenir cura de la llar i de la criança dels fills i de les filles. Segons aquest model ideal, els afers públics restaven en mans de la població masculina, que configurava el cos dels ciutadans i s'encarregava de les qüestions polítiques i econòmiques, mentre que la gestió domèstica era responsabilitat de les dones. Aquest ideal de feminitat, però, estava vinculat a la classe social, i les dones de la *nobilitas* rebien restriccions més fortes que no pas les dones de classes inferiors. Tanmateix, encara que la dona romana no participés activament en els afers públics, quelcom pertanyent al gènere masculí, tenia accés a diverses activitats lúdiques i culturals, com els banquets i els espectacles.

L'època en la qual se centra la nostra anàlisi, els segles I aC i I dC, és un moment de canvi a la societat romana i, en especial, en la consideració de la dona. En època republicana, l'ideal de feminitat determinava que una dona, especialment aquella casada, havia de ser *casta*, *pia*, *lanifica* i *domisenda*[7], i sobretot a les dones de classes més altes, les matrones, se'ls imposava aquest model tant amb la legislació com altres activitats

[7] cf. Casamayor, Sara (2015), "Casta, pia, lanifica, domiseda. Modelo ideal de feminidad en la Roma tardorrepublicana (ss. II-I aC)", *Ab Initio: Revista digital para estudiantes de Historia*, Núm. 11, 3-23.

regulades, com per exemple les pràctiques religioses. A finals de la República i a l'inici de l'època imperial, és a dir, el període on s'inclou la meva anàlisi, la dona romana obté nous privilegis: amb les reformes d'August, que promovien la natalitat dins un model concret de família, a partir d'un determinat nombre de criatures podien prescindir del tutor, aconseguint capacitat legal i econòmica, tot podent posseir i heretar el seu propi patrimoni.

Aquest ideal de dona romana presentava un model tipificat a partir del qual, en funció del seu compliment o no, les dones eren considerades ideals o impúdiques. La dona ideal és aquella que, sotmesa a un home, es casava, era lleial al marit, tenia molta descendència i administrava la llar amb modèstia i austeritat; és a dir, pertanyia i gestionava l'àmbit domèstic i privat. En contraposició a això, la dona impúdica era aquella que transgredia aquest model i no es limitava a les activitats de l'esfera privada, o bé essent una dona activa sexualment o adúltera, o bé ocupant els espais masculins per tal d'exercir un poder públic i polític.

Així doncs, ens trobem amb una societat on el gènere i la classe determinaven les característiques de l'individu, i que, a més, considerava negativament la feminitat. Per aquest motiu, han destacat i no positivament aquelles dones que han transgredit els models de feminitat assumint característiques del gènere masculí, com per exemple la gestió política i la participació activa en la guerra.

3. FÚLVIA

Durant la segona meitat del segle I aC, la República Romana entra en un període de crisi. En aquesta època, la dels triumvirats i les guerres civils, han destacat diverses figures que han transcendit amb el pas del temps en el discurs històric. Els homes han fet història tot eclipsant altres personatges clau d'aquest context, sobretot dones, com per exemple Fúlvia.

Nascuda a Túsculum entre el 84 o 82 aC, era filla i hereva única de Marc Fulvi Bambalió i Semprònia, filla de Gai Semproni Tudità. Tot i que de la seva joventut no en tenim dades, sabem que es va casar amb Publi Clodi Pulcre, un polític de la facció dels populars, que fou assassinat el 52 aC per Miló. Al judici contra l'assassí, Fúlvia es presenta amb la seva mare com a testimoni, i amb la mostra del seu dol commocionen el

jurat, que sentencia a favor seu[8]. No obstant, posa en evidència Ciceró, que defensava Miló, i se'n guanya l'enemistat[9].

Es casa per segon cop amb Gai Escriboni Curió, un altre polític dels populars. D'aquest matrimoni en tenim poques dades, segurament a causa de la seva curta durada, ja que Curió va morir en batalla el 49 aC. Malgrat això, sabem que era ben considerat en la seva facció política, i s'ha suposat que fou degut al fet que Fúlvia, a través del matrimoni, aportava la riquesa i poder econòmics que els faltava als homes políticament poderosos amb qui es casava[10]. No obstant això, l'aparició d'ella a l'àmbit públic, i sobretot en context polític, no es produeix fins a la mort de Cèsar, quan el seu tercer marit, el triumvir Marc Antoni, amb qui es casà el 45 aC, pren més protagonisme[11].

Una de les qüestions que s'han plantejat sobre Fúlvia és la influència en els seus marits per les similituds en les polítiques d'aquests[12]. Cal tenir en compte, però, que els tres homes pertanyien a la mateixa facció política i, a més, es coneixien i es donaven suport entre ells[13]. Tot i així, s'incideix en plantejar la possible influència de Fúlvia tant en la creació del Segon Triumvirat, on participava el seu tercer marit, com en algunes de les mesures que van prendre[14]. I de fet, Octavi es va casar amb la filla de Fúlvia i Clodi, Clòdia, per ratificar el pacte[15]. A més, es creu que ella hauria col·laborat en l'elaboració de la llista d'enemics polítics del Triumvirat on constava Ciceró[16], qui va defensar públicament, tal com s'ha dit, l'assassí del seu primer marit i era també contrari a les polítiques del Segon Triumvirat.

S'ha entès, doncs, que Fúlvia aspirava a tenir presència en la vida pública, i focalitzava les seves ambicions polítiques en la figura del seu marit, qui realment tenia part de poder en aquells moments[17]. Però un dels fets pels quals ella destaca és la seva implicació en els conflictes polítics que s'esdevenen a Roma quan Marc Antoni és considerat enemic públic i marxa a l'Orient (43 aC).

---

[8] Asc. *Mil*. 7 i 28.
[9] Guerra 2006, 215.
[10] Segons Pomeroy (1999, 208), la seva riquesa, heredada del pare, era la causa dels tres matrimonis. Cf. Cenerini 2002, 52-53.
[11] Guerra 2006, 216.
[12] Viroluvet 1994, 76. Sobre la influència de Fúlvia a les polítiques de Marc Antoni, cf. Delia 1991, 197-217.
[13] Cic. *Phil*. II.18.44, 19.48.
[14] Guerra 2006, 216.
[15] Plut. *Ant*. XX.1.
[16] Plut. *Ant*. XX.2-4.
[17] Guerra 2006, 221.

Després de la batalla de Filipos el 42 aC, Octavi s'encarrega de la repartició de terres per als veterans. No obstant, és una situació delicada i complexa, i Fúlvia aprofita el malestar generalitzat per fer oposició activa a Octavi a favor del seu marit, Marc Antoni, que es trobava aleshores a l'Orient[18]. Sense el suport del seu espòs, Fúlvia s'alia amb Luci Antoni, el seu cunyat, que era cònsol el 41 aC. Però l'enemistat amb Octavi provoca el repudi de Clòdia, filla de Fúlvia, per part d'aquest[19], un matrimoni que, com hem mencionat, ratificava el pacte dels triumvirs.

La tensió entre ambdós bàndols – Octavi el triumvir per una banda i Fúlvia amb el cònsol i cunyat Luci Antoni per l'altre – desemboca, el 41 aC, en un conflicte armat: la Guerra de Perusa. En aquest, ella hi té una participació activa i destacada, quelcom recollit a les fonts, però que desenvoluparem més endavant quan n'analitzem els textos. Amb tot, al final és derrotada per la no acció del seu marit.

Fúlvia sempre defensà els interessos de Marc Antoni, i va morir el 40 aC a Sició, on va arribar per a retrobar-se amb ell després d'haver fugit de Roma amb els seus fills. Sembla, però, una mort políticament calculada, ja que Marc Antoni i Octavi la culparen de la guerra de Perusa, tot tancant el conflicte amb la signatura de la Pau de Bríndisi l'octubre del 40 aC, que quedà ratificada amb el matrimoni entre Octàvia, germana d'Octavi, i Marc Antoni[19].

3.1. Fúlvia als textos: riquesa, crueltat, poder i domini.

Per aprofundir més en l'estudi d'aquesta figura, cal partir de les fonts clàssiques de què disposem i que ens en parlen. En la nostra cerca, l'interès especial recau en la seva participació en la Guerra de Perusa, i aquest ha de ser un fet clau a tenir en compte, ja que en ser un conflicte amb Octavi-August, hem de considerar que les fonts són afectades pel discurs propagandístic del *princeps*, per la qual cosa establirem una distinció entre els períodes d'august i la guerra de Persusia, i abans i després d'aquest.

3.1.1. Fonts prèvies a August i Perusa: Ciceró

Tot i la rellevància de Fúlvia en el període del Segon Triumvirat, tenim fonts anteriors al conflicte bèl·lic que ens parlen d'ella. La primera menció la trobem al discurs de M. Tuli Ciceró *Pro T. Annio Milone Oratio* (52 aC), on el famós orador defensa Miló, l'assassí del primer marit d'ella. En aquest text se'n fa una menció de passada en dos passatges[20], i només la presenta com una acompanyant habitual del seu marit, que precisament el dia

[18] Guerra 2006, 217.
[19] Guerra 2006, 218.
[20] Cic. *Mil.* X.28; XXI.55.

que fou assassinat no era amb ella. Evidentment, podem considerar que remarca aquesta qüestió amb un to d'ironia (*sine uxore quod numquam fere*[21]; *Semper ille antea cum uxore, tum sine ea*[22]) per tal d'afavorir Miló tot desprestigiant Publi Clodi, de qui diu que *semper scorta, semper exoletos, semper lupas duceret*[22].

Sabem, però, que el tribunal va sentenciar Miló per la mostra del dol de la vídua durant el judici, i en tenim les evidències al comentari que Q. Asconi Pedià va fer al segle I aC al discurs de Ciceró (*Pro Milone Ciceroni Argumentum*). En dos fragments[23], ens presenten una mostra pública de dol pròpia del comportament femení, amb els elements tòpics del dol: *lamentatione* i *fletu*, el lament i els plors. Amb aquests aconsegueix commocionar els assistents, que resolen el cas amb la condemna de Miló.

Aquestes fonts apunten que l'actuació de Fúlvia, una dona normal, fou decisiva per a la resolució del judici, i el fet que el condemnat fos defensat per Ciceró, ha donat peu a plantejar que la sentència va afectar la consideració de l'orador per ella, de qui parla en dues altres obres. No obstant, per treballar bé aquestes qüestions, cal també tenir en compte característiques com el context i el receptor del text de cadascuna d'aquestes.

La primera és una carta[24] que escriu a Àtic, el seu amic, l'abril de 44 aC, just un mes després dels Idus de Març. En aquest moment, Fúlvia està casada amb Marc Antoni, qui comença a prendre rellevància política per la mort del dictator. Ciceró no és partidari del futur triumvir, de la mateixa manera que no donà suport a Juli Cèsar, i en parlar de les pretensions polítiques d'Antoni, menciona que *Dignus ille quidem omni regno, sed non per Fulviam*[25]. El comentari de Ciceró dona a entendre que Fúlvia aportarà recursos econòmics al seu marit, sobretot amb l'ús de la preposició *per* ("a través", "mitjançant"). Això, però, no és quelcom positiu segons Ciceró. Veiem doncs com considera que l'agent actiu en aquest tàndem és ella, ja que tot i que reconeix Marc Antoni com algú digne com actor polític, quelcom que no desenvoluparem perquè no és l'objectiu del present treball, el fet que ella hi interfereixi demostra que ell no n'és del tot capaç.

La qüestió de la riquesa de Fúlvia, vista com un tret negatiu, destaca sobretot en la segona obra de Ciceró que mencionàvem: els discursos de les *Filípiques* en contra de Marc Antoni, datats entre el 44 i 43 aC. Abans de centrar-nos en el text, però, hem de tenir en compte que l'objectiu d'aquests és el desprestigi de Marc Antoni, i els comentaris

[21] Cic. *Mil.* X.28.
[22] Cic. *Mil.* XXI.55.
[23] Asc. *Mil.* 7 i 28.
[24] Cic. *Att.* XIV.
[25] Cic. *Att.* XIV.12.

cap a ella, tot i que l'afecten, són un altre recurs de menyspreu al triumvir. També voldríem destacar el fet que els discursos tenen cadascun un context concret: II fou una resposta escrita, és a dir, un discurs no pronunciat; III, V i XIII es van sentir al senat i VI va ser dirigit al poble. Podríem considerar significatives aquestes dades (dels fragments treballats 6 són escrits, altres 6 pronunciats al senat i 1 dirigit al poble), però no entrarem en aquesta qüestió.

El que sí que destacarem és el lèxic emprat per mencionar Fúlvia, ja que tot i que no en diu el nom, l'esmenta i l'apel·la amb diversos termes. La presenta sempre com la muller de Marc Antoni, i empra les formes *coniux*[26], *mulier*[27], que té un to més despectiu, i *uxor*[28]. Els termes que adjectiven l'esposa del triumvir directament són sobretot els superlatius *auarissimae*[29], "cobdiciosa" o "mesquina", i *crudelissimae*[30], "cruel".

A partir d'aquests adjectius, i tenint en compte les qüestions que mencionava Àtic a la seva carta, podem determinar dos matisos clau de la concepció que té Ciceró d'ella: és una dona amb riquesa i cruel. De fet, ambdós conceptes seran recurrents en el discurs ciceronià a l'hora de mencionar a Fúlvia.

Sobre la riquesa i l'avarícia trobem diverses referències. Per desprestigiar Marc Antoni, es mofa del llinatge de Fúlvia tot mencionat que el seu avi, un despreocupat amb els diners, *nummos populo de rostris spargere solebat,* i demana que tant de bo ella hagués heretat aquest tarannà desinteressat (*Vellem hanc contemptionem pecuniae suis reliquisset*)[31].

En diversos fragments Ciceró ens parla dels negocis de Marc Antoni, qui havia malversat diners públics. En aquests, es fa referència als elements considerats femenins de la casa, *gynaecio*[32] i *quasilla*[33]. Situar les activitats econòmiques de Marc Antoni al gineceu i entre les canastres de labors es pot entendre de dues maneres. La primera, que s'ataca la virilitat del triumvir feminitzant-lo; la segona, que s'associa aquest espai amb presència de dones, quelcom que Fúlvia domina i controla. Podem secundar la primera interpretació amb diversos fragments, on també el desprestigia i feminitza per atacar-lo[34]. Però per considerar els passatges com una menció a ella, podem referenciar-nos a un altre

[26] Cic. *Phil.* II.44.113, III.6.16.
[27] Cic. *Phil.* II.31.77, V.4.11, VI.2.4.
[28] Cic. *Phil.* III.2.4, V.8.22, XIII.8.18.
[29] Cic. *Phil.* VI.2.4, XIII.8.18. Apareix *auara* a Cic. *Phil.* II.44.113.
[30] Cic. *Phil.* XIII.8.18.
[31] Cic. *Phil.* III.6.16.
[32] Cic. *Phil.* II.28.95.
[33] Cic. *Phil.* III.4.10.
[34] Per exemple, Cic. *Phil.* II.18.44.

on, a més d'esmentar el seu egoisme (*mulier sibi felicior quam uiris*) dona a entendre la seva acció activa en les transaccions econòmiques (*auctionem prouinciarum regnorumque faciebat*)[35]. Si considerem aquesta proposta, podem veure com hi ha una evolució en com parla de Fúlvia: de l'aparició entre línies, suposada i metafòrica, a l'apel·lació i adjectivació negativa directa.

Sobre la crueltat, Ciceró fa també diverses referències. En un parell de passatges[36] parla d'un episodi cruent, on Marc Antoni viatja a Brundísium a rebre unes legions, i fa degollar uns centurions del bàndol enemic. En aquest fet, Fúlvia és present, quelcom que torna a mostrar-nos l'esposa acompanyant, fins i tot en un context militar. No obstant, Ciceró ens presenta una escena molt dramàtica, on els centurions són degollats als peus de Marc Antoni i Fúlvia per ordre d'aquest mateix, i tot i que la sang li esquitxa el rostre a ella, no en menciona cap reacció. Es pot considerar que no entra en detalls per posar èmfasi en el comportament indegut del triumvir, però amb això ens presenta una dona impassible, quelcom que ajuda a la concepció de la crueltat de Fúlvia.

És curiós, també, com Ciceró menciona els dos marits anteriors d'ella, morts ja en aquell moment. Considera que Fúlvia és l'element fatal d'ambdós, qualificada despectivament amb el determinatiu neutre *id*[37]. Amb aquest passatge dona a entendre que ella fou la causa de mort dels dos homes, quan sabem que no fou així. Aquesta capacitat activa que li dona és present també en un altre passatge, on apel·la a la qüestió de la riquesa i avarícia amb la metàfora *debet populo Romano tertiam pensionem*[38], considerant aquest tercer pagament com la mort de Marc Antoni, un atac molt eloqüent i literari.

Amb tot, Ciceró ens presenta en un passatge[39] una dona amb sentiments, que s'emociona quan Marc Antoni, famós per les seves aventures amoroses, li fa saber que renuncia a la seva amant per amor a ella, la seva muller, amb l'entrega d'una carta. Tot i que la voluntat del passatge és mostrar un home dèbil que fa bajanades per amor, en realitat representa l'únic text ciceronià on Fúlvia té un comportament pròpiament femení, i s'emociona i actua com una dona, exterioritzant el plor i els seus sentiments. No obstant, aquest breu fragment no canvia la imatge de crueltat i avarícia que Ciceró ha creat per a

[35] Cic. *Phil.* V.4.11.
[36] Cic. *Phil.* III.2.4, V.8.22.
[37] (...) *quoniam id domi tuae est quod fuit illorum utrique fatale* (Cic. *Phil.* II.5.11).
[38] Cic. *Phil.* II.44.113.
[39] Cic. *Phil.* II.31.77.

Fúlvia, si bé exposa per primer cop una escena que trobarem mencionada més endavant en altres fonts.

3.1.2. Fonts d'August i Perusa

Per a la nostra interpretació, hem d'entendre l'època d'August com el període que engloba aquells autors que haurien sigut contemporanis al conflicte de Perusa i el govern del *princeps* els anys posteriors. A aquest període pertanyen tres autors que mencionen i parlen de Fúlvia.

3.1.2.1. Corneli Nepot

L'autor de *Vides d'homes il·lustres* desenvolupa la figura de Titus Pomponi Àtic, l'amic de Ciceró, qui va ajudar Fúlvia quan Marc Antoni fou declarat enemic públic el 43 aC i van perseguir tots els partidaris del triumvir, sobretot la seva esposa. Aquest passatge[40] ens mostra una dona amb una independència econòmica que gestiona la seva fortuna – de fet, vol comprar una casa i Àtic li fou fiador perquè es queda sense el suport de cap altre[41]. Aquesta gestió de la riquesa no és l'únic aspecte no pas propi de dones que destaca Nepot de Fúlvia, ja que diu que Àtic també l'acompanyava quan havia de comparèixer al tribunal, l'espai públic masculí per excel·lència[42].

Així doncs, sense entrar en cap judici sobre la seva persona, ni sense qualificar-la positiva o negativament, Nepot ens presenta una dona amb actituds impròpies de la seva condició femenina, amb independència econòmica i presència a l'espai públic.

3.1.2.2. Marcial

L'epigrama que Marcial va compondre tot mencionant Fúlvia s'ha d'entendre com el text satíric i burlesc que és, un gènere literari on la textualitat s'abandona per tal de promoure la burla i l'atac a partir de l'exageració de trets que podríem considerar característics. I és per aquesta arrel real que tenen les sàtires que hem volgut considerar aquest text per a l'anàlisi sobre Fúlvia.

De fet, Marcial atribueix les paraules al mateix August, qui va explicar-li com Fúlvia, gelosa i per venjar-se de les amants de l'adúlter Marc Antoni, va insinuar-se-li. La qüestió de la insinuació sexual d'una enemiga del *princeps* hauria de ser considerada com un tòpic, sobretot si ho comparem amb l'episodi similar amb Cleòpatra. Però, tot i això, el fragment ens presenta un fet interessant, ja que Fúlvia dona a August dues

[40] Nep. *Att*. XXV.IX.
[41] Nep. *Att*. XXV.IX.4-5.
[42] Nep. *Att*. XXV.IX.4.

opcions: *aut futue, aut pugnemus*[43], o fornicar, o combatre, a la qual cosa el triumvir respon amb el senyal d'atac de les trompetes. Aquesta és clarament una referència al conflicte de Perusa, i ens presenta Fúlvia amb una actitud decidia i activa, massa pel gust dels romans, que és clarament relacionable amb la que tingué en la guerra.

3.1.2.3. Valeri Màxim

A *Factorum et dictorum memorabilum*, Valeri Màxim menciona Fúlvia quan parla del fill que tingué amb Clodi, el seu primer marit, de qui parla pròpiament el fragment[44]. En aquest, introdueix una qüestió que no hem trobat pas en els textos anteriors, sobretot en Ciceró: el poder sobre l'home. Valeri Màxim dona a entendre que Clodi era dominat per Fúlvia, de qui depenien sobretot les decisions militars (*adhaerensque Fuluianae stolae pugio militare decus muliebri imperio subiectum habuit*[44]). Cal destacar el terme emprat per definir aquest poder, *imperio*, que fa referència al poder militar.

És a dir, no només s'inicia el tòpic de l'esposa que domina i sotmet els marits a la seva voluntat, quelcom contrari a la idea de la muller acompanyant que hem trobat fins ara, sinó que aquest poder està lligat amb el govern militar, fet clarament vinculat a la guerra de Perusa. Per tant, veiem com aquest succés històric condiciona la presentació d'aquest personatge femení, de qui segurament se n'accentuen les qüestions negatives per ser contrària i enemiga de qui controla el discurs històric i propagandístic.

3.1.3. Fonts posteriors a August i Perusa

Anys i segles després del conflicte i de l'època augusta, altres autors també van parlar de Fúlvia, sovint de manera indirecta, abordant com a temes principals o la vida del seu marit o el govern d'August, dins el qual s'incloïa la guerra de Perusa, moment del qual ella fou protagonista.

3.1.3.1. Plutarc

Les *Vides Paral·leles* de Plutarc són una de les obres del gènere biogràfic de més pes i transcendència del període clàssic. En parlar de la vida de Marc Antoni ens presenta també Fúlvia, la seva esposa, una dona ἄρχοντος ἄρχειν καὶ στρατηγοῦντος στρατηγεῖν βουλόμενον[45]. De fet, aquesta és la idea del domini i control de l'espòs que hem trobat amb Valeri Màxim, i Plutarc, que parla de γυναικοκρατίας[46], i que aplica tant a Fúlvia com a Cleòpatra.

---

[43] Mart. XI.20.
[44] Val. Max. III.5.3.
[45] Plut. *Ant.* X.5.
[46] Plut. *Ant.* X.6.

Tanmateix, ens presenta una dona que, a més poder i control sobre el marit, en defensa els seus interessos, fins i tot amb enfrontaments[47], com la guerra de Perusa, de la qual menciona el resultat a un altre passatge[48]. Tot i que s'entén que el conflicte s'ha esdevingut per a la defensa dels interessos de Marc Antoni enfront d'Octavi, Plutarc n'ofereix un altre *casus belli*: Fúlvia volia fer tornar Marc Antoni a Roma i obligar-lo a abandonar a Cleòpatra. Tot i aquest acte de gelosia, l'autor la defineix amb dos termes concrets: πολυπράγμονα i θρασεῖαν[49]. El primer, podríem traduir-lo com a "impertinent", "indiscreta", o "tafanera"; el segon, com a "coratjosa", "confiada", "audaç", o "arrogant" i "imprudent". Ambdós termes tenen un ampli ventall de significats, des dels més positius als que podrien ser considerats negatius, i en el fons tots l'adjectiven.

Cal tenir present que Marc Antoni s'ajuntà amb la reina egípcia mentre l'esposa l'esperava a Roma, però Plutarc ha presentat una parella d'enamorats, Fúlvia i Marc Antoni, en parlar de l'episodi de l'entrega de la carta que hem trobat a Ciceró[50], tot i que sense gaire detall. Aquest amor, que seria la causa de la gelosia de Fúlvia, no sembla correspost per Marc Antoni, ja que en finalitzar el conflicte de Perusa, quan ella mor a Sició en el viatge per retrobar-se amb el marit, Antoni la fa culpable de tot el que ha succeït i arriba a un acord amb Octavi[51].

Plutarc és doncs el primer autor que ens presenta diverses qüestions clau: la guerra de Perusa, les causes i implicació de Fúlvia en aquesta, el final del conflicte i la mort d'ella. En ser una font posterior a August, és factible entendre que la informació de la qual Plutarc disposa ha sigut afectada pel relat propagandístic del Cèsar, i per això no ha de sorprendre que la dona emocionalment dèbil però poderosa que, a causa d'un marit adúlter, s'ha enfrontat a August, rebi mala premsa si ell en va sortir victoriós.

3.1.3.2. Luci Anneu Florus

Als comentaris o *Epítomes* de Florus a la història de Tit Livi trobem una menció a Fúlvia[52]. En aquest passatge, parla de la guerra de Perusa, i tot i que ens dona a entendre que fou Marc Antoni i no pas el seu germà Luci qui hi va combatre, la caracterització de Fúlvia és molt rellevant. Ens presenta, de nou, una dona que controla i influeix el seu marit, que *Antonii pessum ingenium ... agitabat*[53], però que a més compta amb poder

[47] Plut. *Ant.* XXVIII.1.
[48] Plut. *Ant.* XXX.1.
[49] Plut. *Ant.* XXX.4.
[50] Cic. *Phil.* II.31.77.
[51] Plut. *Ant.* XXX.5-6.
[52] Flor. II.XVI [IV 5].
[53] Flor. II.XVI [IV.5].2.

militar (usa l'expressió *gladio cincta*[54] per referir-se a ella), tal com hem trobat amb l'*imperium* de Valeri Màxim. A més, li atribueix audàcia, com havia presentat Plutarc, però una audàcia viril, quelcom gens propi d'una dona, que s'atribueix a l'ideal de *mulier uirilis*[55]. Florus, doncs, presenta una dona amb poder i gosadia, que controla tant les voluntats del seu marit com les seves tropes.

3.1.3.3. Apià

La història romana d'Apià, autor grec del segle II dC, és juntament amb l'obra de Dió Cassi, no inclosa en la nostra anàlisi pel personatge literari que presenta, el text que més dades aporta sobre la guerra de Perusa. La protagonista principal, Fúlvia, rep un tracte peculiar en aquesta font, diferent de les ja mencionades, perquè sembla un personatge literari amb un fil ben lligat que sintetitza dues tradicions: la d'una dona cruel, com hem trobat sobretot a Ciceró, amb l'*imperium* que Valeri Màxim i Florus li atribueixen, i la d'una dona amb els estereotips propis de la feminitat, com les emocions descontrolades que la dominen i causen les seves accions, la qual cosa ja havia insinuat lleugerament Plutarc.

Les primeres mencions de Fúlvia en aquesta font són en mostres públiques de dol i súplica que du a terme en la xarxa familiar, amb els seus fills acompanyant-la, per tal de guanyar favors per a Marc Antoni[56]. Tot i que trobem una presència femenina en l'espai públic, l'expressió de les emocions és quelcom propi d'aquest rol de gènere. Tanmateix, hi ha un episodi on Fúlvia queda apartada del col·lectiu de dones, quan s'imposa un tribut a les 1400 matrones més riques i aquestes, liderades per Hortènsia; es queixen al fòrum, però ella refusa d'unir-s'hi[57]. Aquesta desvinculació de Fúlvia i les matrones pot respondre a la voluntat de crear excepcionalitat, destacar-la individualment com a mode de menyspreu o per mostrar la seva crueltat i incapacitat d'empatia. Segons Guerra[58], Fúlvia se situaria a l'ordre simbòlic masculí, pretenent intervenir de manera activa al triumvirat, i aspirant a tenir presència en la vida pública de l'Urbs, on eren més importants les ambicions polítiques, focalitzades en la figura del seu marit, que no pas la solidaritat femenina que reclamava Hortènsia i les matrones. No obstant, podrien ser altres els motius que portaren Fúlvia a no unir-se a les matrones: potser ella disposava dels recursos

[54] Flor. II.XVI [IV.5].2.
[55] S'entén una *mulier uirilis* com una dona que transgredeix la llei i els costums romans no només duent a terme funcions pròpies dels homes, com els afers públics o la guerra, sinó també adoptant atributs que al món romà eren propis de l'home, com l'audàcia (López 2015, 122).
[56] App. *B Civ.* III.51 i 58.
[57] App. *B Civ.* IV.32.
[58] Guerra 2006, 221.

econòmics per afrontar la despesa, potser no volia contradir la proposta del seu marit el triumvir, o potser ella mateixa era partidària de l'ordre i fins i tot instigadora.

La imatge de la cruel Fúlvia la intuïm en un primer moment quan, després de l'execució dels proscrits de la llista del Segon Triumvirat, ella aconsegueix una casa que feia temps que desitjava, i ordena que el cap del seu antic propietari, un proscrit executat, sigui exposat davant d'aquesta i no al fòrum[59]. Tot i veure una dona amb independència econòmica com la que ens ha presentat Nepot[60], trobem també algú impassible i fred que mostra el seu poder amb molta cruesa, quelcom que també podem trobar, per exemple, en l'episodi de l'execució dels centurions de Ciceró[61].

Tot i aquesta independència econòmica, Fúlvia sempre defensa els interessos del seu marit Marc Antoni, ja sigui amb actuacions de súplica als seus aliats com amb la implicació en la gestió política del repartiment de terres[62]. És aquest el desencadenant d'un enfrontament entre el cònsol Luci Antoni i el triumvir Octavi, una guerra on Fúlvia s'implica quan Mani, l'encarregat dels negocis de Marc Antoni, li fa veure que el conflicte causaria el retorn del seu marit d'Egipte a Roma[63]. Aquesta dona manipulada per Mani que ens presenta Apià, ofesa pel marit adúlter i atacada en la seva condició d'esposa, respon a uns estereotips sobre la feminitat que no concorden amb l'actuació posterior de Fúlvia.

És ella qui té l'*imperium*, el poder militar. Ella mateixa participa activament a la guerra contactant amb Marc Antoni[64], fins i tot reunint exèrcit als quals donava ordres[65]. Ella, a més, és una bona font de recursos que Luci Antoni aprofita per a la seva causa. Aquest cònsol, després de ser derrotat per Octavi, serà enviat a Hispània amb un càrrec imposat pel *princeps*, un clar canvi de bàndol. Per això no han d'estranyar els discursos d'aquest on primer exposa que ell mateix fa la guerra amb els recursos de Fúlvia[66], i després afirma que s'hi va unir[67] tot i que no lluitaven amb els mateixos ideals, ja que afirma que ella defensava la monarquia.

El final de la guerra de Perusa en Apià presenta també una dona dual. Per un cantó, trobem la general que, derrotada, fuig d'Itàlia amb els seus fills i escoltada per generals,

[59] App. *B Civ.* IV.29.
[60] Nep. *Att.* XXV.IX.
[61] Cic. *Phil.* V.8.22.
[62] App. *B Civ.* V.14.
[63] App. *B Civ.* V.19.
[64] App. *B Civ.* V.21.
[65] App. *B Civ.* V.33.
[66] App. *B Civ.* V.43.
[67] App. *B Civ.* V.54.

genets i vaixells de guerra[68], qui sap si amb una voluntat estratègica per una reagrupació tàctica que permeti, un cop reunida amb Marc Antoni, un nou atac a Octavi. Per una altra banda, ens presenta una dona condicionada per les emocions, que no és capaç de suportar els retrets del seu marit i emmalalteix i és consumida per la pena[69].

Segons Apià, el motiu que ha tingut Fúlvia per fer la guerra ha sigut la gelosia, l'enveja per Cleòpatra, una altra amant del seu marit. La mort del personatge, doncs, és causada per l'enuig i els retrets de Marc Antoni, quelcom que no hauria pogut suportar i que va acabar per afectar-li tant l'ànim que va emmalaltir i morir. De fet, menciona que Marc Antoni s'entristí amb la mort de Fúlvia perquè se'n sentia responsable[70].

Aquest final tanca molt bé el personatge, qui és presentat amb mostres públiques de dol i emocions i mor consumit per aquestes. Apià ens presenta la Fúlvia més feminitzada que hem pogut trobar: una esposa lleial, que pateix pels seus sentiments i és manipulada per aquests, i sovint va acompanyada dels seus fills. Aquests són fets que no hem constatat en altres fonts, si bé podem determinar que Apià va prendre d'aquestes la Fúlvia cruel i poderosa, que tant gestionava recursos econòmics propis o del marit, com disposava de l'*imperium*, quelcom associat únicament al rol masculí.

3.2. Fúlvia a l'arqueologia

Tot i que amb la presència de Fúlvia als textos clàssics ja podem determinar-ne la rellevància, cal també destacar la seva presència en els registres arqueològics. Per exemple, s'ha identificat el seu bust en les representacions numismàtiques d'una seca d'Eumenea, Frígia, emissió datada del 41-40 aC[71]. La seva imatge en l'encunyació d'aquestes monedes provincials s'ha associat a una divinitat guerrera, una imatge d'expansió i victòria[72], quelcom que remarca la consideració que es tenia d'ella en aquell moment.

També són destacables els diversos projectils de fones amb inscripcions que s'han trobat relacionats amb el setge de Perusa, on trobem una apel·lació directa a Fúlvia[73]. Tenir aquestes inscripcions, que han arribat sense cap corrupció textual ni influències en les fonts, ens indica que els soldats romans coneixien aquesta dona i eren conscients de quina implicació tenia en el conflicte en el qual lluitaven. Les dedicatòries als projectils

[68] App. *B Civ.* V.50.
[69] App. *B Civ.* V.52, 55, 59, 62.
[70] App. *B Civ.* V.59.
[71] RPC I, 3139, 3140 i 3141. De fet, RPC I, 3139 és la imatge de la portada (Roman Provincial Coinage online. https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/3139. Consultat 9 de març de 2023).
[72] Martínez i Oria 2021, 37.
[73] CIL IX 6721.5 i 14.

són una prova més que Fúlvia tingué una presència destacada en el conflicte, i fins i tot l'enemic era conscient de qui comandava les tropes a qui s'enfrontava.

3.3. Síntesi

Amb tot, aquesta anàlisi ens ha permès constatar una evolució en la presentació de la figura de Fúlvia en les fonts a partir de la divisió cronològica d'aquestes. La font principal anterior a la guerra de Perusa, Ciceró, n'aporta una visió condicionada per la seva rivalitat i relació personal, i la presenta com una dona rica i cruel, acompanyant i defensora dels seus marits. Les fonts contemporànies al conflicte bèl·lic i clarament supervisades per Octavi, ens remeten sobretot al matrimoni de Fúlvia i Marc Antoni, i presenten un dona amb capacitat, independència econòmica i un poder militar més enllà del control al marit, fet que li permet dur a terme i gestionar una guerra. Les fonts posteriors al setge de Perusa beuen d'aquestes, i presenten una Fúlvia rica i poderosa, amb una barreja de cruesa i emotivitat que, sempre en defensa dels interessos del seu marit, s'enfronta a Octavi i mor per les conseqüències que això li comporta. Una dona que, en la història que els homes han escrit, s'ha associat a la riquesa, la crueltat, el poder i el domini.

4. AGRIPINA LA MAJOR

En passar el període d'inestabilitat del final de la República, Octavi, el triumvir vencedor, instaura un nou règim polític que esdevé la base d'un imperi. La clau per a aquest nou poder a Roma és la transmissió del títol, que August procurarà que sigui hereditari. Amb la unió amb Lívia, i totes les polítiques successòries entre familiars, es fonamenta la *domus* imperial JulioClàudia, que governarà a Roma amb cinc emperadors. En aquesta, destaquen diverses dones que intervenen en el govern de l'imperi i les qüestions successòries, i una d'elles és Agripina la Major.

Nascuda cap al 15 o 14 aC, és filla de Marc Vipsani Agripa i Júlia la Major, el general i la filla d'August. Agripa, però, mor un parell d'anys després, i el fill de Lívia, Tiberi, es casa amb Júlia per ordre d'August, que el fa renunciar a la seva anterior esposa[74], esdevenint el padrastre d'Agripina. No obstant, Júlia serà desterrada sota les ordres del *princeps* el 2 aC, i morirà a l'exili; d'aquesta manera Agripina, de jove, perd els seus progenitors, que la vinculen per sang amb August.

Per a la successió de l'imperi, Luci i Gai, germans d'Agripina, són designats Cèsars per part del seu avi. No obstant, en morir de joves entre el 2 i 4 dC, August ha de

[74] Suet. *Aug*. 63.

cercar un altre successor. És aquí on entra en joc la família de Lívia, la seva esposa, ja que es nomena com a hereu Tiberi, el fill d'ella. Com a condició, però, el futur emperador ha d'adoptar el seu nebot Germànic, fill del seu germà Drus el Major, que el 4 dC es casà amb Agripina. Aquest matrimoni assegurava una parella imperial que fonamentava la dinastia JulioClàudia, ja que ell era net de Lívia i nebot d'August, i ella la neta del *princeps*. Dels nou fills que tingueren, cinc van sobreviure a la infància: Neró, Drus, Calígula, Agripina la Menor, Júlia Drusil·la i Júlia Livil·la.

Germànic, en les seves campanyes a Germània entre el 14 dC i el 16 dC, on era al capdavant de vuit legions[75], comptava amb la companyia de la seva esposa i fins i tot dels seus fills – de fet, Calígula, el futur emperador, establiria una gran connexió amb l'afer militar a causa del seu naixement en aquestes campanyes. En aquests context, Agripina destaca com una dona generosa amb les tropes, que ajudava als campaments amb el menjar, les robes i l'atenció mèdica, així com també amb participació activa per encoratjar les tropes en retirada pel pont del Rin el 15 dC.

Durant aquesta estada a Germània, arriba la notícia de la mort d'August, a qui Tiberi succeeix en l'imperi. Una de les primeres ordres del nou emperador serà la d'enviar la parella a Síria, on Germànic, com a cònsol per segona vegada (18 dC), haurà de fer front a les diverses crisis que afectaven el territori oriental de l'imperi. No obstant, Tiberi discrepava de les accions del seu nebot, i envia com a governador de la regió Gneu Calpurni Pisó, que s'hi trasllada acompanyat de la seva dona Munàcia Plancina. Ambdues parelles, però, no s'avindran gens bé.

Les discrepàncies entre Germànic i Pisó, i Agripina i Plancina, són presentades a les fonts com una desavinença entre Tiberi i la seva mare Lívia, que donava suport a Pisó i Plancina, envers la parella de nets del matrimoni August. Després d'un episodi de tensió, on Plancina critica Germànic enfront de les tropes, aquest els ordena marxar de Síria, i se'n van a l'illa de Cos. Poc després, a l'octubre del 19 dC, Germànic emmalalteix en circumstàncies sospitoses quan era de viatge, i acusa Pisó i Plancina d'haver-lo enverinat.

Agripina, que considera Tiberi l'orquestrant del complot, torna a Roma amb les cendres del seu marit per tal de defensar tant la seva posició com els interessos dels seus fills. Al funeral públic, és palpable el suport del poble, però l'absència de Lívia, Tiberi i Antònia, la mare de Germànic, s'entén com la confirmació de la seva participació en la mort del general[76].

---

[75] Pavón 2020, 82.
[76] Tac. *Ann*. III, 3.

Tanmateix, la recent vídua decideix acusar formalment Pisó i Plancina, però com que no era possible provar l'enverinament, tingueren judicis separats pel càrrec de traïció. L'antic governador de Síria se suïcida abans d'obtenir el veredicte[77], i la seva esposa no és condemnada per la intervenció de Lívia, amiga seva i rival d'Agripina.

És en aquest moment que Agripina i els seus seguidors duen a terme una oposició directa a l'imperi de Tiberi, dins el qual destaca la figura del prefecte i confident de l'emperador Luci Aeli Sejà. De fet, aquest *eques*, que s'hauria aliat amb Livil·la, germana de Germànic i també contrària a Agripina, va emprendre diverses accions legals contra ella i els seus[78]. No obstant això, ni Sejà ni Tiberi van atacar-la directament fins a la mort de Lívia, al 29 dC, tot i que ambdues dones tampoc s'avenien. Després d'això, tant Agripina com els seus fills Neró i Drus són acusats; el primer mor obligat al suïcidi el 31 dC, i el segon és tancat a presó; ella és exiliada a l'illa de Pandateria, a la costa de la Campània.

Tot i la caiguda en desgràcia de Sejà, que mor executat per ordre de Tiberi el 31 dC, Agripina no recupera el seu estatus previ, i mor a l'exili, suposadament per fam, el 33 dC. I encara que Tiberi l'acusa d'adulteri per tacar-ne la seva imatge de castedat, per la qual ha sigut ja des d'antic comparada amb Lívia, Agripina recupera una bona posició amb les polítiques que el seu fill Calígula du a terme en succeir l'emperador el 37 dC.

4.1. Agripina als textos: caràcter i poder

De la mateixa manera que hem fet amb Fúlvia, aprofundirem en l'estudi d'aquesta figura cercant-ne referències a les fonts clàssiques. L'episodi més destacat per a la nostra cerca és la participació d'Agripina a les campanyes de Germània amb les tropes del seu marit, i cal tenir present que ens situem en el mateix territori després del desastre de Varus als boscos de Teutoburg el 9 dC, que havia causat un fort impacte psicològic a Roma. Les fonts consultades que parlen d'Agripina són posteriors a ella i incloses en un context de proximitat a la *domus* imperial.

4.1.1. Tàcit

A la seva obra els *Annals*, Publi Corneli Tàcit fa una recopilació dels fets més destacables succeïts a la dinastia JulioClàudia des de la mort d'August el 14 dC fins a la caiguda de Neró el 68 dC. Les referències a Agripina les trobem als sis primers volums, corresponents als anys de govern de Tiberi.

[77] Tac. *Ann*. III, 15-16.
[78] Cf. Tac. *Ann.* IV.68.

La primera menció apareix quan, en parlar de Germànic, en presenta la seva esposa, la neta d'August[79]. En aquest primer passatge, Tàcit ens fa menció de dues característiques clau per entendre la figura d'Agripina: una dona que segueix l'ideal de la bona esposa, però que, a causa del seu caràcter i les seves accions, en certs moments el transgredeix.

Sobre la qüestió del caràcter, diu d'ella que és *paulo commotior*, "un poc massa irascible" [80], emprant l'adjectiu comparatiu de *comoueo* ("sacsejar", "comoure", "trasbalsar", "irritar"), fent referència a com l'afecten les seves emocions. No obstant, aquest caràcter indòmit, desfermat, indomable, és capaç de dominar-lo gràcies al fet que és una bona esposa, tant pel vincle amb el seu marit com per la castedat[81].

De fet, són diverses les característiques de la bona esposa que trobem en la figura d'Agripina. La castedat, ja destacada anteriorment[80], es vincula a la *pudicitia,* quelcom mencionat en altres parts de l'obra[82]. I quelcom també lligat a aquesta qüestió és la fecunditat, que Agripina representa clarament en ser mare de sis fills, i, de fet, ens la descriu *ipsa insigni fecunditate*[83].

Tot i aquesta bona impressió que ens presenta Tàcit d'Agripina, a l'hora de ser criticada i ultratjada, els seus contraris tacaran aquesta imatge desmentint-ho. Tiberi, en morir ella, l'acusa d'impúdica[84]. I, a causa de la fecunditat, segons Tàcit, té discrepàncies amb altres dones, com Lívia esposa de Drus[85], i qui sap si les rivalitats amb l'Augusta Lívia no neixen també a causa això[86].

Cal tenir en compte que, en aquest context de successió dinàstica, Agripina és família directa d'August i, com a neta, està emparentada biològicament amb ell. En efecte, són diversos els passatges on es fa menció del vincle de sang[87], quelcom que pren més rellevància en les mencions sobre l'època d'oposició a Tiberi, quan ja és vídua. Precisament, el fet d'atacar-ne la seva castedat implica posar en dubte la legitimitat de la seva descendència, a qui transmet el vincle amb el diví *princeps*, al govern de l'imperi. Però, abans d'aquest període, Tàcit també ens parla d'Agripina i el seu espòs Germànic

[79] Tac. *Ann*. I.33.
[80] Tac. *Ann*. I.33.5.
[81] *quod castitate et mariti amore quamuis indomitum animum in bonum uertebat* (Tac. *Ann.* I.33.5).
[82] *praeclara pudicitia* (Tac. *Ann*. I.41.3); *pudicitia Agrippinae impenetrabili* (Tac. *Ann*. IV.12.2).
[83] Tac. *Ann*. I.41.3.
[84] *impudicitiam arguens* (Tac. *Ann*. VI.31.2).
[85] *Agrippina fecunditate ac fama Liuiam uxorem Drusi praecellabat* (Tac. *Ann*. II.43).
[86] De fet, només parla de *muliebres offensiones* (Tac. *Ann*. I.33.5).
[87] Tac. *Ann*. I.31, 40, 41; II.71; III.4; IV.52.

durant les campanyes on el va acompanyar, abans que les tensions amb Tiberi afectessin el discurs de les fonts.

*4.1.1.1. Estada a Germània: d'*uxor ducis *a* dux

Durant el període d'estada a Germània, Tàcit ens narra diversos episodis que ens aporten informació clau per entendre més el caràcter d'Agripina i per què posteriorment van existir tensions amb el govern de Tiberi.

El primer episodi que descriu és quan els soldats de Germànic es revolten als campaments i, a causa de l'ambient hostil d'inestabilitat, Agripina, els seus fills i les altres dones del campament han de marxar d'allà. Segons ens exposa Tàcit[88], Agripina, que estava embarassada, es negava a marxar, però finalment Germànic, entre llàgrimes, va aconseguir convèncer-la. Aleshores, un seguici de dones (*muliebre et miserabile agmen*[89]), marxen del campament. L'escena és tan lamentable que els mateixos soldats queden commoguts i reaccionen. Tal com exposa Tàcit, en aquest seguici de *feminas inlustris*[90], trobem Agripina destacada com la *profuga ducis uxor*[91] i la *imperatoriae uxoris*[92]; és a dir, l'esposa del general. A banda d'això, el que més sorprèn als soldats és el fet que la neta d'August, emparentada amb grans generals – el pare Agripa i el sogre Drus –, una dona exemplar com a esposa – casta i fecunda –, acompanyada dels seus fills, que té i ha tingut un vincle tan estret amb l'afer militar, es vegi forçada a marxar d'un campament a causa dels mateixos soldats[93]. Commoguts, posen remei a la situació, i acaba la revolta amb la tornada del *legionum alumnus*, el "nodrissó de les legions"[94], mentre Agripina, a causa del part i l'hivern imminents, posposa el retorn amb el marit al campament[95].

Tot i ser l'esposa, l' *uxor* o *coniux* del general, Tàcit ens exposa com transgredeix aquest rol passiu en els campaments a Germània. En un moment crític per a l'exèrcit, ella *munia ducis per eos dies induit*[96], duu a terme les funcions pròpies d'un general: *uestem et fomenta dilargita est*[97], i *stetisse apud principium pontis laudes et grates reuersis*

---

[88] Tac. *Ann.* I,40-44, cf. Dio. Cas. *Hist. Rom.* LVII.5-6-7.
[89] Tac. *Ann.* I.40.5. A destacar que *agmen, -inis*, "massa, munió" pot tenir també una accepció en àmbit militar com "exèrcit en marxa, formació, desplegament". Sembla, doncs, que el poder que les dones té més efecte si actuen conjuntament que no actuant de forma individual.
[90] Tac. *Ann.* I.40.2.
[91] Tac. *Ann.* I.40.5.
[92] Tac. *Ann.* I.41.2.
[93] Cf. Tac. *Ann.* I.41.2-3.
[94] Tac. *Ann.* I.44.1.
[95] Cf. Tac. *Ann.* I.44.2.
[96] Tac. *Ann.* I.69.2.
[97] Tac. *Ann.* I.69.2.

legionibus habentem[98]. Encara que no assumeix el poder militar, surt del rol passiu de la *ducis uxor*, i realitza les funcions pròpies del general. Aquestes actuacions, així com també el fet que el seu fill Calígula creixi en aquest ambient, ajuden que la seva presència al campament suposi l'establiment d'uns vincles directes amb els soldats[99]. I precisament la percepció que tenia d'ella l'exèrcit, que la consideraven fins i tot més poderosa que els caps masculins[100], causava recels a la cort de Tiberi, ja que havia sigut més efectiva la presència d'Agripina per a sufocar la revolta que no pas el nom del mateix Cèsar[101].

En efecte, el fet que una dona amb caràcter[102] tingués tanta influència en l'exèrcit era quelcom que preocupava l'emperador. A més, ella estava acompanyada dels seus fills, sobretot Calígula, els quals creixien en l'ambient castrense i es guanyaven l'afecte dels soldats. Amb aquest vincle, evidentment, Agripina s'assegurava el suport de l'exèrcit per a la futura promoció dels fills.

4.1.1.2. Estada a Síria i mort de Germànic

No obstant això, l'estada de la parella a Germània finalitza en pocs anys, i Tiberi envia Germànic a Síria, on anirà, acompanyat de nou, per la seva esposa. El comportament d'Agripina a Germània no acaba d'agradar a la *domus* imperial, i Lívia recomana a Munàcia Plancina que la vigili i, fins i tot, que hi rivalitzi[103]. De Plancina en parlarem en detall en el pròxim capítol, però per ara mencionarem el seu comportament hostil contra Agripina i Germànic respecte de l'exèrcit, que tant els apreciava[104].

Els diversos episodis de tensió entre el matrimoni de Pisó i Plancina i el de Germànic i Agripina conclouen amb la marxa del governador per ordre del general. Però quan aquest cau malalt, fa saber a tothom que sospita d'enverinament per part dels seus rivals. En les seves darreres paraules, demana als seus aliats que facin justícia, que el vengin i que tornin l'honor a ell i la seva esposa. És si més no un fet destacable que Germànic demani que es mostri al poble romà la seva esposa, neta d'August i mare dels seus sis fills[105], ja que és la imatge d'una vídua i mare, emparentada amb el diví August, el que commocionarà al poble, mentre que quan s'adreça als seus companys, apel·la la

[98] Tac. *Ann.* I.69.3.
[99] Cf. Tac. *Ann.* I.69.5.
[100] *potiorem iam apud exercitus Agrippinam quam legatos, quam duces* (Tac. *Ann.* I.69.6).
[101] *conpressam a muliere seditionem, cui nomen principis obsistere non quiuerit* (Tac. *Ann.* I.69.6).
[102] *ingens animi* (Tac. *Ann.* I.69.1).
[103] Tac. *Ann.* II.43.6.
[104] Tac. *Ann.* II.55.6.
[105] Tac. *Ann.* II.71.7.

fortuna o altres vincles; és un clar exemple del poder de la imatge pública d'Agripina, l'ideal de la bona esposa encara que puntualment n'ha transgredit el rol.

Germànic, però, adreça unes paraules a Agripina directament, que Tàcit recull tot i advertir que en privat es digueren més coses[106]. El marit adverteix a la seva esposa sobre les conseqüències que poden succeir-se, i li demana que, per evitar-les, en tornar a Roma, es desfaci de l'altivesa, emuli el poder que té en comptes d'exercir-lo i així eviti enemistar-se amb els poderosos[107]. En efecte, l'advertència de Germànic fa palès el fet que Agripina no és només una esposa acompanyant, sinó que, ja sigui pel caràcter com per la posició social, política o dinàstica, té una presència i capacitat activa en l'afer públic que pot dur-la a confrontacions directes amb el poder, quelcom que passarà.

La mort de Germànic suposa un punt d'inflexió a la vida d'Agripina que, a més, és constatable a les fonts. Als passatges on Tàcit descriu el viatge a Roma d'ella amb les cendres del marit, ens presenta la situació molt dramàticament: la *femina nobilitate princeps*[108], sempre ben considerada pel *pulcherrimo modo matrimonio*[108], és ara *incerta ultonis* [108] i *anxia sui et infelici fecunditate*[108]. Ella, que fa totes les mostres de dol pròpies del ritual fúnebre, arriba en vaixell fins al port de Brindisi. No obstant, Tàcit explica que, a causa de la seva afectació, aborden a l'illa de Corcira uns dies, *componendo animo insumit, uiolenta luctu et nescia tolerandi*[109]. En aquesta reacció, Agripina manifesta una sèrie d'emocions pròpies del que se'ns ha dit del seu caràcter: el dol de la pèrdua l'esfereeix i necessita uns dies per recuperar el control. I en passar aquest temps, la seva aparició pública és ben diferent, ja que inicia la marxa *defixit oculos*[110], i Tàcit relata més el comportament de la multitud que el d'ella. De fet, la reacció del poble és molt significativa, ja que anomenen a Agripina *decus patriae, solum Augusti sanguinem, unicum antiquitatis specimen*[111]. Tiberi se sentirà amenaçat per aquesta visió que el poble té d'ella, perquè aquestes idees són la base de la construcció de la identitat pública d'Agripina, i que esdevindran punt clau en la retòrica de l'opositora al Cèsar.

4.1.1.3. L'oposició a l'emperador

És a partir d'aquest moment, quan la vídua ja és a Roma, que la relació amb Tiberi s'esdevé més complicada, quan s'implica en política per tal de promoure els seus fills,

[106] Tac. *Ann.* II.72.1-2.
[107] Tac. *Ann.* II.71.1.
[108] Tac. *Ann.* II.75.1.
[109] Tac. *Ann.* III.1.1.
[110] Tac. *Ann.* III.1.4.
[111] Tac. *Ann.* III.4.2.

quorum non dubia successio a causa de la *pudicitia Agripinae impenetrabili*[112]. No obstant, aquesta imatge pública causa recel a la *domus* imperial, i Sejà aprofitarà les desavinences amb Agripina perquè l'Augusta Lívia i l'altra Lívia, esposa de Drus, malparlin d'ella a Tiberi[113]. El que Tàcit ens presenta del comportament d'Agripina dona peu a considerar que els ressentiments amb aquestes dones estan relacionats amb la fecunditat d'aquestes, ja que diu que la vídua, que té el suport del poble, reafirma la seva identitat perseverant en la seva fertilitat[114].

El posicionament polític d'Agripina està totalment bolcat a la promoció dels fills Neró i Drusus, i quan aquests són recomanats com a successors pels pontífexs, la reacció de Tiberi és preguntar si havien cedit als precs o fins i tot amenaces d'Agripina[115], ja que la considerava capaç de tenir tanta influència. En efecte, i segons Tàcit per la intervenció de Sejà, la sensació a la cort era la d'un Estat dividit entre els partidaris d'Agripina i els de Tiberi com en una guerra civil[116]. El fet que hi hagués una facció política liderada per Agripina, el *partium Agrippinae*[115] posa de manifest la rellevància que tenia en l'àmbit polític, afavorida per tots els elements mencionats i recurrents que formen part de la seva retòrica del poder – la fecunditat, la castedat, la consanguinitat amb el diví August.

I és precisament a partir de la puixança d'aquesta facció que trobem un canvi en com Tàcit es refereix a ella, ja que a un altre passatgeens parla d'*Agrippina semper atrox*[117]. L'adjectiu *atrox,-ocis*, té diversos significats, des de "terrible" i "espantós" a "violent", "cruel" o "implacable", "despietat". És especialment rellevant el fet que és el primer cop que ens apareix aquesta connotació, just quan Agripina s'implica en política. Evidentment, fa referència al comportament d'ella, com per exemple el que hem mencionat sobre el passatge anterior. I és també rellevant la situació que Tàcit ens presenta a continuació, on són significatives les paraules que Tiberi diu en grec a Agripina quan aquesta li retreu que faci sacrificis a una estàtua d'August essent ella mateixa la principal receptora de la sang divina[118], i ell li respon que *"non ideo laedi quia non regnaret*"[118]. El que aquest episodi ens suggereix és que l'activitat política d'Agripina no és per a promoure els fills com a successors de l'imperi perquè ells governin, sinó per ostentar ella el poder. Segurament Tiberi té aquesta impressió perquè Agripina ja a

[112] Tac. *Ann.* IV.12.2.
[113] Tac. *Ann.* IV.12.3.
[114] *contumaciam eius...ut superbam fecunditate* (Tac. *Ann.* IV.12.3)
[115] Tac. *Ann.* IV.17.2.
[116] Tac. *Ann.* IV.17.3.
[117] Tac. *Ann.* IV.52.
[118] Tac. *Ann.* IV.52.2.

Germània va prendre un rol actiu quan suposadament era una acompanyant. Però considero que cal tenir en compte que Tàcit és posterior a aquests fets, i pot ser que el seu relat estigui influenciat per la visió que es va transmetre d'Agripina la Menor, que s'ha donat a entendre que volia ostentar el govern de l'imperi a través del control al seu fill Neró.

Sigui com sigui, el discurs de Tàcit té altres matisos a mesura que Agripina s'implica en política, i les caracteritzacions psicològiques d'ella, ja més explícites, són sovint negatives. Per exemple, ens relata un episodi on emmalalteix tota irada[119], i quan Tiberi la visita li demana entre plors que li concedeixi un marit, quelcom que l'emperador rebutja, conscient de la importància política d'aquesta petició[120]. És si més no curiós la dualitat que el passatge ens presenta, ja que trobem una dona forta de caràcter i amb les idees clares que és doblegada i debilitada en circumstàncies personals adverses. El més significatiu del passatge, però, és el fet que Tàcit explica que la seva font sobre aquest episodi són les memòries d'Agripina la Menor. No podem corroborar quina part del succés és afegida per Tàcit i quina narrada per Agripina la Menor, però és un passatge significatiu perquè no es torna a fer menció d'un altre home en la vida afectiva d'Agripina la Major, sigui com a marit o com a amant, fins a la mort d'aquesta, quan Tiberi l'acusa d'*impudicitia* i d'una relació amb Asini Gal.

En un sonat episodi en què Agripina rebutja l'oferiment de menjar de Tiberi en un banquet, donant a entendre que sospitava d'enverinament, Tàcit ens aporta més dades de la caracterització d'Agripina. El més rellevant del passatge és com l'autor considera aquest moment com un punt d'inflexió a la relació entre les dues bandes, on s'inicia el rumor que l'emperador ha decidit i conspira per la mort d'Agripina[121].

Si bé és cert que podríem analitzar les polítiques d'Agripina envers els seus fills i veure com queden afectades per la intervenció de Sejà, la meva anàlisi només se centrà en un episodi en concret, quan a la mort de Lívia s'envia al senat una carta, suposadament d'ella, en què acusava Agripina d'*impudicitia* i al seu fill Neró de mantenir relacions homoeròtiques[122]. A la lletra, que no parla ni de conspiracions ni revoltes armades, es lamenta també d'Agripina per *adroganiam oris et contumacem animum*[123]. Considero necessari destacar el fet que Tàcit recalqui que no hi ha cap revolta armada pel mig, tot i

[119] *peruicax irae et morbo corporis implicata* (Tac. *Ann.* IV.53.1)
[120] Tac. *Ann.* IV.53.2.
[121] Tac. *Ann.* IV.54.2.
[122] Tac. *Ann.* V.3.1-2.
[123] Tac. *Ann.* V.3.2. Significatiu que torni a aparèixer l'adjectiu *contumax,-acis*, com a Tac. *Ann.* IV.12.3.

que ha presentat abans un context com de guerra civil[124], ja que ens torna a relacionar Agripina amb el context militar, aquell on va transcendir el rol d'esposa acompanyant i va assumir les funcions del cap.

Encara que Tàcit parla d'Agripina en altres passatges, on sobretot mostra algunes actuacions de caire polític d'ella i el seu fill Neró, a qui promocionava especialment, per a la nostra anàlisi és més rellevant el passatge on explica la mort d'ella. Segons l'autor, quan Agripina ja ha estat enviada a l'exili, i en veure que després de la mort de Sejà la seva situació personal no millorava[125], *uoluntate extinctam*[126]. Tanmateix, l'autor suggereix que hauria sigut una mort provocada però amb aparença de suïcidi[127]. Tiberi, seguint amb les acusacions de la carta del passatge anterior, l'acusa d'*impudicitia*[128]. Però el més significatiu del passatge, és la frase de Tàcit on diu que, pel seu caràcter ambiciós, que no podia dominar, havia transgredit el rol de gènere per les seves (pre)ocupacions baronívoles[129]. Amb aquesta afirmació l'autor sintetitza la consideració que es té d'ella: pel seu caràcter ha transgredit la seva posició com a dona, assumint responsabilitats masculines que, per raons de gènere i no de situació social, no li pertocaven. Aquesta visió, però, hem pogut constatar que és considerada negativament en el moment que l'oposició a Tiberi és directa i la participació en el context polític també és evident, i que aquells elements pels quals se la considerava positivament – la castedat, la fecunditat i el vincle a la casa d'August – finalment són vistos com els arguments amb els quals aquesta dona "*semper atrox*" fa política.

4.1.2. Suetoni

Un altre autor que tracta la figura d'Agripina és Suetoni. En la seva obra *Vides dels Dotze Cèsars* explica les biografies de diversos emperadors i els fets més destacats succeïts en els seus governs. Cal tenir en compte, doncs, que no és un text en si historiogràfic, i que no es centra en l'objectivitat dels fets, sinó en la descripció psicològica dels emperadors, quelcom que condiciona la veracitat de la informació presentada. Tanmateix, és en la vida d'August, Tiberi i, sobretot, Calígula que trobem les mencions a Agripina, les quals podrem relacionar amb el relat de Tàcit.

---

[124] Tac. *Ann.* IV.17.3.
[125] En efecte, considerava Sejà la causa dels seus problemes amb l'emperador, i, segons Tàcit, hauria pensat que en morir aquest la seva relació amb Tiberi canviaria i tornaria a Roma.
[126] Tac. *Ann.* VI.31(=26).1.
[127] *nisi si negatis alimentis adsimulatus est finis, qui uideretur sponte sumptus* (Tac. *Ann.* VI.31(=26).1).
[128] Tac. *Ann.* VI.31(=26).2.
[129] *sed Agrippina aequi impatiens, dominandi auida, uirilibus curis feminarum uitia exuerat* (Tac. *Ann.* VI.31(=26).2).

A la vida d'August, Suetoni ens parla de l'educació que rep ella per part del seu avi. Diu que era una educació tan severa que els feia treballar la llana i fins i tot els prohibí parlar o fer res no registrat al dietari de la cort, així com també explica que les apartà del tracte amb estranys[130]. És rellevant la menció a la parla, ja que més endavant August felicita Agripina pel seu *ingenium*, però li remarca que ha de treballar a fer un discurs que no afecti ni molesti[131].

A la vida de Tiberi, l'autor presenta sobretot les discrepàncies i l'oposició política amb Agripina. De fet, ens presenta diversos episodis que podem relacionar amb el relat de Tàcit. El primer, en què es fa referència a un vers grec que Tiberi hauria dit a Agripina, on li retreu el seu mal comportament per no ser ella la que governa[132]. El segon episodi és el del banquet, on Agripina desconfia de Tiberi per rumors que l'emmetzinarà, quelcom que marca els conflictes entre ambdues parts[133].

La següent referència és, segons el meu parer, la més destacada, ja que fa referència al seu exili per ordre de Tiberi. Segons Suetoni, l'emperador ha acusat Agripina de gosar refugiar-se als peus d'una estàtua d'August o a l'exèrcit, tot i que no n'explica el motiu d'aquesta cerca d'ajut[134]. Considero significatiu aquest fet perqué, encara que no sabem quina n'és la causa, ni quina de les dues opcions seria la triada, veiem com Suetoni considera que els dos possibles lloc de refugi són dels principals elements característics que li proporcionen l'autoritat o el poder a Agripina: l'estàtua d'August representa el vincle de sang amb el *princeps*, i l'exèrcit és mencionat pel suport que s'hauria guanyat per les seves actuacions a Germània.

En l'episodi de la mort d'Agripina, però, ambdos autors treballats presenten diferents versions, encara que en tots dos casos ella mor de fam. Segons Suetoni, s'hauria produït un episodi de violència cap a Agripina, que hauria provocat el seu rebuig a ingerir aliments: com ella injuriava a l'emperador, aquest la va fer assotar tan durament que fins i tot va perdre un ull[135]. L'autor també afegeix que Tiberi va ordenar que li donessin aliment per força, però tot i així ella va refusar-se a menjat i va morir de fam[135]. Tamateix, considero que hauríem de dubtar de la veracitat d'aquest episodi. Si bé és evident l'exercici de violència cap a la dona, penso que hauria tingut més transcendència en altres

---

[130] Suet. *Aug*. 64.4.
[131] Suet. *Aug.* 86.4.
[132] "*si non dominaris, inquit, filiola, iniuriam te accipere existiamas?*" (Suet. *Tib*. 53.1; cf. Tac. *Ann*. IV.52.3).
[133] Suet. *Tib*. 53.2; cf. Tac. *Ann*. IV.54.
[134] Suet. *Tib*. 53.3.
[135] Suet. *Tib*. 53.3-5.

fonts. Vull dir, si fins i tot va perdre un ull per l'agressió, com és que cap altre autor hi fa referència? Per això considero que, en ser un episodi massa violent i morbós, pot ser fruit d'una invenció literària per tal de donar dramatisme al relat. També caldria afegir que pot ser que l'omissió d'aquest episodi de la vida d'Agripina en altres fonts es degui al fet que els autors no haurien considerat rellevant fer menió a les situacions de violència de gènere, quelcom que avui en dia prenem més seriosament per la sensibilitat a aquestes agressions que la societat actual ha desenvolupat. Tot i això, considero que el fet d'agredir a la neta d'August i mare de l'emperador Calígula, fins al punt de fer-li perdre un ull, s'hauria menionat en altres fonts.

Sigui com sigui, és a la vida de Calígula on trobem més referències a Agripina i el seu període en campanya amb Germànic, que coincideixen amb la infantesa de l'emperador que presenta. De fet, és significatiu aquest fet per al Cèsar, ja que a més de vincular-lo amb l'exèrcit per *inter milites educabatur*[136], el fet d'haver nascut en algun punt de Germània, té un vincle i una consideració personal i diferent amb aquest territori. No obstant, sobre aquest darrer punt, Suetoni ens presenta les diverses hipòtesis de les fonts que ha consultat i les cita[137], tot dient com algunes proposen localitzacions germanes com a lloc de naixement de Calígula. La referència a Agripina en aquest passatge és gairebé anecdòtica: segons Plini el Vell, hi ha una inscripció al poblat d'Ambitravi "*ob Agrippinaeo puerperium*"[138]. Sobre el part a què fa referència exactament, Suetoni en dubta, ja que explica com el terme s'empra sigui fill o filla, i pot fer referència a dues filles que Agripina tingué en aquella zona[139].

Amb tot, Suetoni no torna a fer referències significatives sobre ella fins que, a la mort de Tiberi, quan ja és emperador, Calígula restaura l'honor de la seva mare. Primerament, i just després del funeral de Tiberi, va a buscar les cendres de la seva mare i el seu germà a l'illa on havien estat exiliats, i les porta a Roma fins al Mausoleu[140]. Després, instaura uns jocs de circ, abans dels quals es passeja una imatge[141] d'ella en processó[142], i acabarà amb les declaracions dels processos de la seva mare i els seus germans[143].

---

[136] Suet. *Calig.* IX.1.
[137] Suet. *Calig.* VIII.
[138] Suet. *Calig.* VIII.3.
[139] Suet. *Calig.* VIII.8.
[140] Suet. *Calig.* XV.1-2.
[141] Aquestes estàtues són semblants a les de Tac. *Ann.* V.4.2, on el poble protesta per les injúries contra la família de Germànic i, amb unes estàtues d'Agripina i Neró, van en contra del senat.
[142] Suet. *Calig.* XV.2.
[143] Suet. *Calig.* XV.6.

Veiem doncs com Suetoni ens ha presentat breument Agripina com una dona amb empenta i caràcter que hauria volgut governar només en l'àmbit polític, no en el militar. A més, transmet al seu fill dos factors claus per la seva legitimitat al poder: la sang del diví August i un vincle amb l'exèrcit.

4.2. Síntesi

Amb tot, a partir de les fonts consultades hem pogut constatar una evolució i diferència de la consideració i presentació de la figura d'Agripina. Aquest canvi, però, no es deu a la cronologia dels textos comentats, sinó a la seva vida. És a dir, el punt d'inflexió el trobem amb la mort de Germànic, quan ella assumeix un rol actiu i directe en l'oposició a Tiberi, tot i que per a la promoció dels fills. Amb aquesta entrada directa a l'escenari polític, i la conseqüent confrontació personal amb l'emperador, Agripina rep una nova caracterització lèxica a les fonts. I és a partir d'aquest moment que trobem una dualitat en la seva presència als textos, ja que aquells elements positius, amb els quals ella construeix el seu discurs legitimador, són tergiversats per a ultratjar-la: la fecunditat i castedat neutralitzades per *impudicitia*, i la consanguinitat amb August amb un caràcter superb, irascible i altiu. És significatiu constatar com la seva presència i participació en els campaments a Germània no afecta el lèxic que la identifica ni amb metàfores o vocabulari militar. De fet, que transgredeixi el seu rol de gènere i assumeixi les funcions dels generals a Germània té més implicacions polítiques que no pas semàntiques: el suport que rep de l'exèrcit i el poble per aquestes actuacions fan que l'emperador i els seus se sentin amenaçats. Així doncs, hem pogut veure com els autors ens presenten aquesta dona que, durant els problemes de successió a la *domus* d'August, i vinculada pel seu marit als afers militars, pren una posició destacada en l'oposició a Tiberi, quelcom que afecta el seu tracte en les fonts estudiades.

5. MUNÀCIA PLANCINA

Són diverses les dones que destaquen en època Alt Imperial per les seves actuacions fora del que era considerada la norma. Durant el govern de Tiberi, a banda d'Agripina la Major, de la qual hem parlat anteriorment[144], trobem una dona que transgredeix el rol de matrona romana participant també de l'activitat bèl·lica: Munàcia Plancina.

Ella va néixer en una família influent de Roma, la *gens Munatia*. Tot i no tenir dades de la seva infantesa i joventut – de fet, en desconeixem l'any de naixement –, podem

[144] Vegeu pàg.17 i s.

afirmar que era neta de Luci Munaci Planc, qui va ser cònsol el 42 aC i censor vint anys després, el 22 aC. El seu pare degué participar en les guerres civils, tot donant suport a Juli Cèsar, després a Brutus, a Marc Antoni i, finalment, a Octavi, canviant sempre de bàndol per tal de resultar victoriós. Encara més, es pensa que hauria sigut ell qui va proposar el canvi de nom d'Octavi a August. També el germà de Plancina esdevingué cònsol, l'any 13 dC, i fou un dels senadors que Tiberi, l'emperador del moment, hauria enviat a Germània per fer front a l'amotinament dels soldats amb Germànic com a comandant, el 14 dC.

Plancina es va casar, segurament com a segona esposa, amb Gneu Calpurni Pisó, cònsol el 7 aC i també governador de diverses províncies, com l'Àfrica Proconsular, Hispània Citerior Tarraconense i Síria. A totes les estades en aquestes regions va ser acompanyat per la seva esposa. I és pel seu comportament en una d'aquestes, a Síria, que esdevé una figura coneguda.

Les fonts ens remarquen que Munàcia tenia amistat amb Lívia Drusil·la, esposa d'August i que rivalitzava amb Agripina la Major, esposa de Germànic. El 17 dC, quan Tiberi envia Pisó com a governador a Síria per a restringir el poder a Germànic, Plancina l'acompanya, i vigilarà Agripina de part d'Augusta com a favor per amistat. Ambdós matrimonis no s'avindran, i hi haurà diversos episodis de clara tensió.

Aquesta situació d'intranquil·litat es veu també accentuada quan Plancina no només es dedica a difamar Agripina, sinó que també pren part activa en les tasques de govern del marit, sobretot acompanyant-lo en els campaments militars i dirigint diverses activitats d'entrenaments. En efecte, com que Agripina assistia a aquestes activitats, Plancina la imitava per tal de guanyar-se també el favor entre les tropes. No obstant, Germànic i Agripina ja tenien d'abans bona fama entre els soldats, per la qual cosa augmentava el malestar entre ambdós matrimonis. Aquesta tensió esclata quan Pisó es nega a donar tropes a Germànic perquè prengui Armènia, i aquest els ordena que marxin de Síria. Aleshores, Plancina i Pisó, obligats a marxar, se'n van a l'illa de Cos.

Després d'aquest episodi, Germànic viatjarà amb Agripina cap a Egipte el 19 dC, però poc després ell mor a la seva residència de Dafne, Antioquia, d'una sobtada malaltia. Abans de morir, però, culpa obertament Pisó i Plancina d'enverinaments, i el destitueix de governador. Els acusats, que es declaren innocents, no oculten l'alegria per la mort de Germànic, quelcom que sembla reafirmar-ne la implicació indirectament.

Pisó, en ser destituït com a governador de Síria, es revoltarà contra el nou governador provisional, Gneu Senti Saturní. Tanmateix, la insurrecció no tindrà èxit per la falta de suport de les tropes.

Un any després d'aquests fets, el 20 dC, Pisó i Plancina tornen a Roma i se'ls jutja separadament per diversos crims, com l'enverinament a Germànic o l'oposició al nou governador. Pisó intervé per ell i els seus fills, mentre que Plancina compta amb el suport de Lívia, la seva amiga, que intercedeix per ella. A Pisó se'l condemna per rebel·lar-se contra la nova autoritat romana a Síria, però abans de la sentència decideix suïcidar-se. En la seva darrera carta, dirigida a l'emperador, es declara innocent. Cal destacar que en aquesta no menciona pas Plancina[145].

El procés conclou sense resoldre les causes d'enverinament. El principal fet és que Martina, la presumpta enverinadora síria que hauria seguit les ordres de Plancina per a emmetzinar Germànic, hauria mort abans del judici[146]. Aleshores, gràcies a la intervenció de Lívia, Plancina no és condemnada i viu sota la seva protecció fins a la mort d'Augusta el 29 dC. Tanmateix, Tiberi la torna a acusar per l'assassinat el 33 dC, i ella es veu forçada a suïcidar-se per la condemna a mort ineludible, quelcom que succeeix poc després de la mort d'Agripina la Major, amb qui havia rivalitzat a Síria.

5.1. Munàcia als textos: insolència i *inuidia*

Continuant amb la metodologia aplicada en l'estudi de les dues altres dones, aprofundirem en l'anàlisi d'aquesta figura a partir de les dades de les fonts clàssiques. L'episodi més rellevant de la vida de Plancina és la seva suposada participació en la mort de Germànic, resultat d'un ambient de tensió entre els matrimonis de Plancina i Pisó amb Germànic i Agripina la Major. Val a dir, però, que les fons consultades que parlen d'ella són d'època posterior, i s'inclouen en un context de proximitat a la *domus* imperial. A més, tot i tenir constància de la menció de Plancina al *Senat-Consult de Cn. Pisó Pare,* un document de caràcter jurídic coetani a ella, no l'hem inclòs en l'anàlisi per la manca de dades que aportin una descripció o caracterització significativa de Munàcia, que és l'objectiu del treball.

5.1.1. Tàcit

Com hem pogut veure amb l'anàlisi d'Agripina la Major[147], Publi Corneli Tàcit fa als *Annals* una recopilació dels fets més destacables succeïts a la dinastia JulioClàudia des

[145] Tac. *Ann*. III.16.4.
[146] Tac. *Ann*. II.74.3.
[147] Vegeu pàg. 19 i s.

de la mort d'August el 14 dC fins a la caiguda de Neró el 68 dC, i són al segon, tercer i quart llibre que trobem les referències a Plancina, corresponents a una part de l'obra dedicada al govern de Tiberi.

5.1.1.1. Període a Síria

La primera menció, on ens presenta Plancina, segueix justament el passatge d'introducció del seu marit, Pisó, quan l'autor ens presenta el governador que l'emperador ha triat per enviar a Síria[148]. És significatiu que aquesta referència a Plancina sigui per tal d'afegir qualificatius negatius a Pisó, el qual presenta com una persona de caràcter violent, orgullós com el seu pare[149], a qui la noblesa i la riquesa que ella li aporta li fa créixer aquesta supèrbia [150]. Considero necessari destacar el fet que aquestes característiques, *nobilitate* i *opibus*, són uns termes que habitualment es conceben positivament, però que per a descriure Pisó i Plancina reben una connotació negativa per tal de caracteritzar-los així.

En aquest primer passatge, a més, es fa menció d'una qüestió clau per entendre les rivalitats entre el matrimoni de Pisó i Plancina i el de Germànic i Agripina la Major: el conflicte no és entre ambdós, sinó entre Tiberi i Lívia en contra dels seus familiars. Tant l'emperador com la seva mare, que rivalitzaven amb Germànic i Agripina respectivament, haurien emprat Munàcia i el seu marit en les seves disputes per tal d'actuar indirectament en contra dels altres. Aquest és un fet que, tal com Tàcit ens presenta, se suposava a Roma[151], ja que es considerava que l'emperador hauria donat instruccions secretes[152] a Pisó, i Lívia hauria demanat a Plancina que rivalitzés amb Agripina com a dona[153], entenent aquesta expressió com una petició que no transgredís el rol de gènere. S'ha considerat que la proposta de Tiberi ve per la violència que Germànic mostrava en les gestions a la zona de Síria, que no eren del grat de l'emperador, i que Augusta voldria vigilar la neta del seu marit arran de les accions que va dur a terme en els campaments a Germània, quelcom desenvolupat en unes pàgines anteriors.

Quan Tàcit continua parlant de la situació a Síria, destaca com Pisó aconsegueix corruptament el suport dels soldats[154], els quals fins i tot l'anomenen el pare de la legió.

---

[148] Tac. *Ann.* II.43.3-4.
[149] Tac. *Ann.* II.43.3.
[150] Tac. *Ann.* II.43.4.
[151] Tac. *Ann.* II.43.6.
[152] *occulta mandata* (Tac. *Ann.* II.43.6).
[153] *monuit aemulatione muliebri Agrippinam insectandi* (Tac. *Ann.* II.43.6).
[154] Tac. *Ann.* II.44.5.

Aquest és un títol honorífic i oficial, el qual obté en el llenguatge de la soldadesca[155] de part dels legionaris que ha afavorit. I, com hem trobat en el passatge anterior, a les males accions de Pisó se li han d'afegir els comportaments de Plancina, qui *nec ... intra decora feminis tenebat*[156]. Per la composició narrativa del text, és plausible pensar que l'explicació d'aquest comportament de la muller és un agreujant a la mala imatge de Pisó. És a dir, Tàcit no ho exposa per evidenciar Plancina, sinó per desvaloritzar la imatge del governador a partir del mal comportament de la seva esposa – de fet, en un passatge anterior[157] també ens parla de la dona com un altre tret negatiu d'ell.

Tanmateix, aquesta mala imatge que ens presenta d'ella es deu al fet que duia a terme activitats no considerades per a dones, com per exemple assistir als exercicis de cavalleria o a les maniobres de les cohorts[158]. El fet de tenir presència en aquest context militar d'entrenament, quelcom habitual en una època on l'exèrcit era mobilitzat fins i tot passada la temporada de guerra, no és l'únic aspecte negatiu del comportament de Plancina. Aquesta presència femenina en un context que no li pertoca es veu com un acte de supèrbia i demostració pública per part d'ella, quelcom que s'agreuja amb les injúries que públicament llançava contra Agripina i Germànic[159]. Amb aquest comportament veiem com, pel fet de transgredir el rol que pel seu gènere li correspon i injuriar un matrimoni apreciat per l'exèrcit, no només se la critica pel fet de ser present en les activitats castrenses, sinó per, a més, parlar públicament dels altres; dues qüestions inacceptables per a una dona.

Tant les actuacions corruptes de Pisó com el comportament irrespectuós de Plancina fan créixer les tensions amb Germànic i Agripina. La lectura dels passatges em suggereix que Plancina és considerada al mateix nivell que el seu marit, perquè els greuges cap aquests no són només de part de Pisó, sinó que ella també hi participa directament i explícitament. Això ho considero pel fet que els amics de Germànic, en aquest clima de tensió, no només incriminen al governador, sinó que mencionen Plancina i els fills[160]. Pot ser que els anomenin per la relació que tenen amb Pisó, perqué l'enemistat amb ell provoca l'odi a tota la seva famíla. Però també pot ser que la menció directa de

[155] *ut sermone uulgi parens legionum haberetur (*Tac. *Ann.* II.55.5).
[156] Tac. *Ann.* II.55.6.
[157] Tac. *Ann.* II.43.3-4.
[158] Tac. *Ann.* II.55.6.
[159] *in Agrippinam, in Germanicum contumelias iacere* (Tac. *Ann.* II.55.6).
[160] Tac. *Ann.* II.57.3.

Plancina, amb el seu nom i no com "la seva esposa", sigui per considerar-la al mateix nivell que Pisó, reconeixent-ne la seva implicació i incriminant el matrimoni per igual.

Aquesta mena d'equitat entre Plancina i el seu marit em sembla evident també en altres passatges. Ja hem vist com Lívia i Tiberi, respectivament, els empren per a rivalitzar amb Agripina i Germànic[161], però també la tradició ha atribuït a tots dos, Pisó i Plancina, la mort de Germànic. Sobre aquesta qüestió, Tàcit ens presenta algun text que evidencia aquesta participació compartida, però considero significatiu que els més explícits només mencionen un d'ells. Per exemple, exposa que es van trobar restes d'un encanteri contra Germànic quan aquest empitjorava en la seva malaltia, però l'autor només ens diu que els rumors apuntaven a l'emmetzinament per part de Pisó[162]. En canvi, quan Tàcit reprodueix un discurs de Germànic moribund, aquest considera que el seu estat de salut s'ha vist afectat *scelere Pisonis et Plancinae*[163], si bé és cert que ell mateix considera com a factor clau els ultratges d'ella[164]. Tot i això, un cop mort el comandant, s'explica com el nou governador de Síria va trametre a la ciutat una tal Martina, de qui ens diu que era molt estimada per Plancina[165] i amb mala fama per les metzines[166].

Així doncs, hem vist com Tàcit ens presenta diverses consideracions del responsable de la mort de Germànic: els rumors apuntaven a Pisó[162], Germànic menciona ambdós, però sobretot destaca Plancina[167], i el comentari sobre l'estima d'ella per a l'emmetzinadora també és significatiu[165]. Amb tot, sembla que la principal causant seria Plancina, qui segons Tàcit té motius i recursos per tal de provocar la mort al comandant.

La imatge d'una dona cruel i superba, capaç d'emmetzinar algú amb qui rivalitza, es veu accentuada quan, en assabentar-se de la mort de Germànic, ella decideix mudar-se els vestits de dol, que duia per la seva germana[168]. Val a dir que Pisó també es comporta irrespectuosament, tot immolant víctimes i no moderant l'alegria, però és significativa la menció del canvi de comportament de Plancina, més insolent[169], ja que el fet de remarcar-ho és una manera de reafirmar el caràcter superb d'aquesta dona.

---

[161] Cf. Tac. *Ann.* II.43.6.
[162] Tac. *Ann.* II.69.6.
[163] Tac. *Ann.* II.71.2.
[164] *muliebri fraude* (Tac. *Ann.* II.71.3).
[165] *Plancinae percaram* (Tac. *Ann.* II.74.3).
[166] *infamem ueneficiis* (Tac. *Ann.* II.74.3).
[167] Tac. *Ann.* II.71.2-3.
[168] Tac. *Ann.* II.75.3.
[169] *magis insolescente Plancina* (Tac. *Ann.* II.75.3).

5.1.1.2. Període posterior a Germànic

Si bé Tàcit presenta sobretot Plancina com una dona malvada i creguda, també en algun passatge fa referència a les riqueses de les quals parlava en el primer text[170]. Quan Pisó es revolta contra el nou governador a Síria, les seves tropes estan formades per desertors i reclutes interceptats, jutament amb esclaus tant seus com de Plancina, que va organitzar com si fos una legió[171]. Considero rellevant el fet que es mencioni que Plancina, tot i ser una dona, posseïa esclaus propis, un factor clau per entendre quina capacitat econòmica tenia, quelcom que en justificaria la seva presència destacada i equiparada amb Pisó, que la necessita pels seus recursos.

En un altre passatge de Tàcit veiem també mostres d'una aparent equitat entre Pisó i Plancina. Quan escriu sobre la tornada a Roma del matrimoni, explica com, en desembarcar prop del Mausoleu, una munió de clients acompanya Pisó i un seguici de dones va amb Munàcia[172]. Presenta, doncs, una escena paral·lela on tots dos personatges són acompanyats per un grup de gent. Aquest paral·lelisme que representa l'acció el trobem també en el lèxic, ja que empra la mateixa estructura sintàctica per presentar-ne la situació: *clientium agmine ipse, feminarum comitatu Plancina*[172] – genitiu/complement del nom, nom i subjecte.

El terme per parlar del contingent d'homes és *agmen,-inis*, un terme neutre del verb *ago*; aquest verb presenta la idea de moviment guiat, i la primera accepció al diccionari és "conduir". Per al grup de dones empra *comitatus,-us*, un terme masculí del verb *comitor*; aquest terme prové del nom *comes,-itis*, "acompanyant" o "company", un compost de *com-* i *eo*, que recull la idea de moviment en grup, entès com un "acompanyament" o "seguici"[173]. Així doncs, per raons etimològiques, trobem una subtil diferència entre els termes *agmen*, que representa una massa de gent, i *comitatus*, que indica un grup de gent que conjuntament acompanyen o segueixen algú, de tal manera que una multitud i un seguici no són el mateix. A més, considero significatiu el fet que les dones siguin les "acompanyants", i els homes siguin una "munió", ja que només se li aplicaria al gènere femení aquesta noció de "seguiment" i "submissió", tot i que el terme emprat per al grup d'homes, *cliens,-ntis*, també implica intrísecament una relació de submissió al patró.

---

[170] Tac. *Ann.* II.43.4.
[171] Tac. *Ann.* II.80.1.
[172] Tac. *Ann.* III.9.2.
[173] En efecte, la traducció que presenta el diccionari per *comitor* és "acompanyar" o "seguir".

A banda d'aquestes qüestions, Plancina és sobretot destacada pel seu mal comportament, quelcom accentuat després de la mort de Germànic. I si bé en un passatge anterior s'evidenciava la insolència d'ella per la muda de la roba de dol[174], també Tàcit en constata el rebuig a les mostres semipúbliques de festeig després dels funerals, quan Pisó i la seva esposa van realitzar un banquet a casa seva sabent que no era pas un indret discret[175].

Totes aquestes actuacions i mostres de falta de respecte culminen amb l'episodi dels judicis contra Pisó i Plancina, que es feren per separat. Segons Tàcit, les acusacions són que ell havia occit Germànic, el matrimoni havia celebrat aquesta mort irrespectuosament i, a més, Pisó havia dirigit les armes en contra l'Estat[176]. Si parem atenció al passatge, tot i que el text evidencia la participació de Plancina juntament amb la del seu marit, només se la menciona quan parla dels sacrificis i les immolacions nefandes, relacionable amb un altre text on només s'anomenava Pisó com a realitzador d'aquests actes[177]. Així doncs, encara que en passatges anteriors Tàcit posa de manifest la implicació de Plancina en l'emmetzinament, en les acusacions només denuncien Pisó com al responsable.

Aquesta separació de responsabilitats, aparentment contradictòria, pot ser resultat de la implicació de Lívia en tots els fets. Si bé ja hem fet menció a l'amistat entre ella i Plancina, a la mort de Germànic corren rumors que Augusta hauria incitat aquesta discòrdia entre els dos matrimonis que hauria resolt en la mort del net del seu marit amb converses secretes[178]. A banda d'això, Lívia intercedeix en els judicis contra Pisó i Plancina a favor de la seva amiga, quelcom que repercuteix negativament en la consideració de Munàcia. En efecte, Tàcit ens explica com, quan els judicis auguraven bons resultats per a Pisó, ella li donava suport en tot, però que tan aviat com Lívia va aconseguir-li el perdó, a poc a poc va allunyar-se de la sort del seu marit[179], fins al punt que en la carta de suïcidi de Pisó *de Plancina nihil addidit*[180].

El terme que s'empra per qualificar Plancina en els passatges dels judicis, *inuidia*[179], ja ha aparegut anteriorment, quan l'autor ens parla dels banquets de celebració

[174] Tac. *Ann.* II.75.3.
[175] Tac. *Ann.* III.9.3.
[176] Tac. *Ann.* III.13.2.
[177] Cf. Tac. *Ann.* II.75.3.
[178] *secretos Augustae cum Plancina sermones* (Tac. *Ann.* II.82.2)
[179] Tac. *Ann.* III.15.1.
[180] Tac. *Ann.* III.16.4.

que el matrimoni du a terme poc després de la mort de Germànic[181]. Ambdós passatges ens evidencien que aquesta connotació negativa se li atribueix a Plancina quan transgredeix i incompleix el que se suposa que ha de fer: durant el dol per Germànic celebra un banquet festiu, i en els judicis del seu marit no es comporta com una bona esposa, ja que se'n distancia. Considero també que cal mencionar que Lívia és present en el rerefons d'ambdues situacions.

La participació d'Augusta és tan rellevant que no se'n qüestiona la implicació en la mort de Germànic: si no assisteix a la pompa fúnebre[182] i defensa la principal sospitosa d'aquesta mort[183], n'és responsable. I a diferència de les referències que mencionen Lívia, la participació de l'emperador Tiberi en aquest assassinat no queda del tot clara. Tanmateix, aquest és un tema diferent de la present anàlisi, que s'hauria d'estudiar des d'una altra perspectiva i consultant altres fonts, ja que no hem d'oblidar que el text de Tàcit, a part de ser d'època posterior, sorgeix en un context proper a la família imperial, i pot ser un transmissor de la propaganda de la *domus* més que no pas un autor objectiu. Sigui com sigui, l'absolució de Plancina afavorida per la intervenció de Lívia, marcarà el final del procés un cop Pisó s'ha suïcidat i Tiberi decideix no castigar els fills d'aquests[184].

A partir d'aquest moment, Tàcit ja no torna a fer menció de Plancina fins a la mort d'aquesta. Ens explica com, poc després de la mort d'Agripina la Major, amb qui ella havia rivalitzat, se suïcida[185]. Per com ho presenta l'autor, sembla que amb la mort d'Agripina Tiberi hauria reprès el procés contra Munàcia, aprofitant que ni aquesta ni Lívia podrien intercedir en el judici un altre cop – evidentment una en l'acusació i l'altra a la defensa –, i per evitar el deshonor Plancina hauria posat fi a la seva vida.

Amb tot, hem fet un repàs a les mencions directes a Plancina en el text de Tàcit. Però hi ha una referència indirecta que he considerat especialment rellevant per a l'anàlisi. L'autor sintetitza unes intervencions d'una discussió al senat en referència a la presència de les esposes dels magistrats amb càrrecs de governadors en les províncies on eren enviats[186]. Sever Cecina, un home d'armes, proposa que les mullers no es desplacin d'Itàlia, tal com havia fet la seva esposa[187]. Segons ell, la presència d'aquestes dones entre els aliats o en països estrangers, quelcom ja prohibit anteriorment, alterava la pau amb el

[181] Tac. *Ann.* III.9.3.
[182] Tac. *Ann.* III.3.1.
[183] Tac. *Ann.* III.17.4.
[184] Tac. *Ann.* III.18.1.
[185] Tac. *Ann.* VI.32.
[186] Tac. *Ann.* III.33-34.
[187] Tac. *Ann.* III.33.1.

seu luxe i la guerra amb l'esverament, a més de donar l'aparença d'un comboi bàrbar al contingent romà[188]. A banda d'aquests aspectes negatius, que enumera seguidament[189], destaca com aquesta situació s'havia descontrolat fins al punt que una dona havia presidit els exercicis de les cohorts i les desfilades de la legió[189]; en efecte, és una referència a Plancina[190]. Amb aquest passatge es fa evident la transcendència de la participació activa d'ella en el context castrense a Síria, quelcom tan escandalós que fa que Sever Cecina fins i tot recordi la *Lex Oppia*, una llei vigent fins al 195 aC que regulava les mostres d'ostentació i riquesa de les dones. Ell contraposa alló que aquesta llei va aconseguir amb el que descriu com el present, on menciona que les dones governen les famílies, els tribunals i, fins i tot, els exèrcits[191]. Evidentment, el fet que es faci referència indirectament al comportament de Plancina com a justificació de la necessitat d'una nova regulació del comportament públic de les dones, posa de manifest l'impacte que aquesta figura va causar en el pensament romà, encara que la proposta de Sever Cecina no rebés cap suport.

5.1.2. Dió Cassi

Un altre autor que menciona Plancina en la seva obra és Luci Cassi Dió, conegut com a Dió Cassi, qui en la seva obra en grec *Història romana* (Ῥωμαικὴ ἱστορία), explica el relat històric d'aquest poble. És una font molt tardana, de finals del segle II dC, quelcom a tenir en compte en la seva anàlisi, ja que pot ser un relat modificat com un resultat de la transmissió dels fets.

Sobre Plancina, però, només en tenim dos passatges rellevants. El primer fa referència a la mort de Germànic[192], i diu específicament com mor per la maquinació de Pisó i Plancina. Aquesta afirmació és relacionable amb el passatge de Tàcit que hem comentat[193], on explica que Pisó fou considerat l'emmetzinador per les evidències materials d'un conjur a casa de Germànic, quelcom que trobem parafrasejat en el text de Dió Cassi. No obstant, aquest autor afegeix en aquest mateix passatge que el cadàver de Germànic, que s'havia mostrat públicament al fòrum, evidenciava el verí com la causa de la mort[192], més que no pas una defixió. La versió de Dió Cassi, però, no sembla verídica,

---

[188] *inesse mulierum comitatui quae pacem luxu, bellum formidine morentur et Romanum agmen ad similitudinem barbari incessus conuertant* (Tac. *Ann.* III.33.2). Significatiu també el fet que en aquest passatge el terme per a un grup d'homes sigui *agmen* i per a un de dones sigui *comitatus*, com hem comentat anteriorment en referència al passatge Tac. *Ann.* III.9.2.
[189] Tac. *Ann.* III.33.3.
[190] Cf. Tac. *Ann.* II.55.6.
[191] Tac. *Ann.* III.33.4.
[192] D.C., LVII.18.9.
[193] Cf. Tac. *Ann.* II.69.6.

ja que sabem que Agripina la Major torna amb les cendres de Germànic a Roma, i no es fa una mostra pública del cos, amb la qual cosa l'afirmació d'aquest autor és qüestionable.

En el segon passatge on la menciona, quan fa referència a la seva mort[194], també difereix del que hem comentat en el text de Tàcit[195]. Si bé fa referència a la propera mort d'Agripina la Major, en comptes de dir que Plancina se suïcida, diu que és degollada. I com que tot seguit fa referència a l'odi que Tiberi li tenia, no per Germànic sinó per alguna altra raó, s'entén que l'emperador hauria ordenat aquesta mort. És significativa també la darrera part del passatge, on diu que segurament Tiberi hauria esperat la mort d'Agripina per atacar Plancina per tal de no donar-li el plaer a la seva nora amb la fi de la seva rival. Aquesta oració, en efecte, justificaria el fet que l'emperador no hagués atacat Plancina a la mort de la seva protectora Lívia, el 29 dC, sinó uns anys més tard, el 33 dC.

5.2. Síntesi

Com a conclusió, hem pogut constatar com les fonts ens presenten una dona que, tot i ser de bona família i amb recursos econòmics, les seves actuacions i la seva participació en àmbits no femenins la van fer ser considerada negativament. A les fonts ens apareix com una dona que, si bé per la riquesa i el llinatge podria ser equiparable al seu marit, l'equitat de la parella ve condicionada per tots els aspectes negatius. La seva participació en les disputes entre Lívia i Tiberi amb Agripina la Major i Germànic han fet evidents les seves transgressions al rol de gènere, remarcant-ne negativament aquests fets: si podria ser considerada una bona esposa pel fet que acompanya al seu marit a la província on se l'envia, el fet que sigui partícip de la vida castrense és considerat una amenaça, sobretot perquè s'entén com una maniobra per tal de desacreditar i injuriar públicament al comandant i la seva muller. La vida de Plancina queda doncs marcada per la seva (suposada) implicació en l'assassinat de Germànic, condicionada per la insolència que els seus comportaments poc adequats demostren i, sobretot, el judici manipulat que li permet salvar-se encarar que condemnen al marit per la intervenció d'Augusta. Amb tot, una dona que, encara que només trobem a les fonts referències a la seva implicació en l'episodi de la mort de Germànic, es va guanyar una mala fama i una mala imatge ja en els historiadors antics.

[194] D.C., LVIII.22.5.
[195] Cf. Tac. *Ann.* VI.32.3.

6. CONCLUSIONS

En resum, en aquest treball hem estudiat tres dones romanes dels segles I aC i I dC, cadascuna de les quals va ser partícip d'un episodi bèl·lic en concret. El meu objectiu era constatar si els textos clàssics caracteritzaven lèxicament aquestes dones a causa de la seva presència i participació en els contextos de guerra, quelcom considerat com una transgressió dels rols de gènere, i amb la meva anàlisi n'he pogut trobar evidències.

Per començar, amb la figura de Fúlvia he comprovat l'existència d'una diferència en el tracte rebut a les fonts determinada per la cronologia d'aquestes. Ciceró, el principal autor contemporani a ella que escriu abans de la guerra de Perusa, en fa una caracterització negativa fruit d'un conflicte personal, destacant-ne la riquesa i la crueltat. A les fonts contemporànies a Octavi i al conflicte de Perusa, les mencions ens introdueixen l'associació entre ella i la guerra, emprant metàfores que la relacionen amb el poder militar. En canvi, als textos posteriors al conflicte ens presenten la dona cruel i rica de l'obra de Ciceró, que controla i té el poder sobre el seu marit i l'exèrcit, una idea fruit de la seva implicació a la guerra, esdevenint finalment un personatge literari[196] que incorpora els trets negatius dels textos ciceronians amb vocabulari militar.

Per estudiar la figura d'Agripina la Major, he hagut de consultar fonts posteriors a ella, fortament vinculades a la *domus* imperial i la propaganda de l'emperador. En aquestes, ella representa una constant dualitat entre l'ideal femení de bona esposa i mare, i la dona impúdica. El relat canvia en funció de l'emperador, ja que les fonts relacionades amb Tiberi, el seu rival, es diferencien de les fonts vinculades a Calígula, el seu fill. Però els canvis que rep en la caracterització, supeditades al relat imperial, no venen condicionats per la seva participació a Germània; el seu comportament al campament té conseqüències a la seva vida personal, però lèxicament no en trobem cap caracterització específica més enllà del passatge que ho desenvolupa, a diferència de Fúlvia. La percepció negativa d'Agripina a les fonts es deu a la seva implicació en política quan, després de la mort del seu marit, rivalitza amb Tiberi i promociona els seus fills com a hereus d'August i successors de l'emperador.

L'anàlisi de la figura de Munàcia Plancina també s'ha fet a partir de textos posteriors a ella i vinculats al discurs de la *domus* imperial. El principal autor que parla d'ella, Tàcit, ens presenta una dona insolent i odiosa, caracteritzada per la seva supèrbia.

[196] Destacar que Dió Cassi desenvolupa episodis que no apareixen en fonts anteriors i, en ser una obra tardana, no l'he considerat per a l'estudi perquè presentava més un personatge literari que històric, tot i que en queda pendent també l'anàlisi en properes investigacions.

L'episodi bèl·lic en què participa tampoc té transcendència en el lèxic, si bé va ser destacat pels romans per la interferència en el correcte desenvolupament de la vida castrense que suposava la presència femenina en els campaments. De fet, ella és rellevant per la implicació en la mort de Germànic, i el tracte negatiu que rep a les fonts està més condicionat per aquest episodi que no pas pel seu comportament als campaments a Síria. En efecte, és més rellevant per la seva caracterització la implicació en les disputes de la família imperial que no la participació en els exercicis militars.

Tot i que hem pogut matisar-ne diferències entre elles, les tres dones mantenen trets comuns. Per començar, encara que transgredeixen el rol de gènere, són una clara evidència del sistema patriarcal perquè totes tres viuen i participen en el context bèl·lic vinculades a un home, el marit: Fúlvia s'implica per defensar els interessos de Marc Antoni, i Agripina la Major i Munàcia Plancina són presents als campaments perquè Germànic i Pisó han sigut enviats allà. A més, les tres dones pertanyen a una classe social concreta, la *nobilitas*, i disposen de recursos i riqueses, dos factors clau per tal de tenir un millor accés al poder social i econòmic independentment del gènere, quelcom que els facilita la implicació a la guerra, sobretot si tenim en compte que els seus marits tenen responsabilitats militars.

També considero necessari destacar que, si bé cadascuna és tractada de manera diferent a les fonts, totes tres representen una confrontació entre la feminitat ideal, en tant que esposes i mares, i la *impudicitia* o la transgressió de gènere, on s'inclou la participació i implicació en guerra i política. En el cas de Fúlvia, la participació directa a la guerra és determinant per a la mala consideració; a Agripina se li retreu més la seva intervenció en política que l'actitud a Germània; i Munàcia, tot i ser esposa i mare, esdevé un clar exemple de la dona impúdica per allunyar-se del marit durant els judicis i per les mostres públiques de supèrbia. D'aquesta manera, he pogut constatar que la percepció generalment negativa d'aquestes dones està condicionada pel fet que transgredeixen el rol de gènere i s'impliquen en activitats impròpies de les dones, dins les quals s'inclou la presència i participació en la guerra, sense ser-ne l'única acció transgressora.

Amb tot, dur a terme aquest estudi m'ha permès reflexionar sobre la importància i la necessitat de fer la història a partir de l'anàlisi filològica de les fonts clàssiques. La història, per a mi, és un relat dels esdeveniments condicionat per la subjectivitat de qui l'explica. Per a l'estudi de l'època clàssica, tenim la sort de conservar molta producció escrita que permet desenvolupar aquest relat, però són fonts que s'han de contextualitzar i, sobretot, estudiar en la llengua que van ser creades, ja que amb les traduccions es perden

matisos que poden ser clau per a la interpretació històrica. El que m'ha fet reflexionar sobre aquesta qüestió ha estat que, tot i consultar traduccions per a la meva anàlisi, he trobat la clau en treballar el text en llatí, fixant-me en el lèxic, ja que el meu objectiu era estudiar els tres personatges i la seva caracterització en els textos, quelcom impossible de fer únicament amb la traducció.

En definitiva, amb aquest treball he pogut conèixer en detall tres figures femenines destacades de l'època romana, si bé la meva anàlisi m'ha suggerit moltes altres qüestions encara a respondre. Estudiar aquestes dones m'ha fet adonar que, tot i que tingueren vides vinculades a homes importants de la història de Roma – sobretot Marc Antoni i Germànic –, sovint són invisibilitzades en el discurs històric que desenvolupa aquest període. En efecte, el treball m'ha permès comprovar la necessitat d'estudiar la història amb perspectiva de gènere per fer una història real, no selectiva o d'un sector concret. I, evidentment, considero que encara manquen estudis que desenvolupin aquestes qüestions tant des dels feminismes com des de la filologia clàssica, rellegint els textos amb perspectiva de gènere, tot aportant noves lectures que permetin refer el discurs històric condicionat pel patriarcat que encara predomina actualment.

7. BIBLIOGRAFIA

7.1. Fonts Clàssiques

Apiano. (1985). *Historia Romana III. Guerras Civiles (Libros III-V)*. Antonio Sancho (trad.). Madrid: Editorial Gredos.

Cicero (1968). *Letters to Atticus. Vol. III.* E. O. Winstedt (trad.). London: The Loeb Classical library.

Ciceró, M. Tul·li (2002). *Discursos. Vol. XX. Filípiques I-II.* Joan Bellès (trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Ciceró, M. Tul·li (2003) *Discursos. Vol. XXI. Filípiques III-IX.* Joan Bellès (trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Ciceró, M. Tul·li (2004) *Discursos. Vol. XXII. Filípiques X-XIV.* Joan Bellès (trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Cicéron (1967). *Discours. Tome XVII.* André Boulanger (trad.). Paris: Société d'Édition "Les Belles Lettres".

Cicerón, Marco Tulio (1994). *Discursos IV*. José Miguel Baños Baños (trad.). Madrid: Editorial Gredos.

Cicerón, Marco Tulio (1994). *Discursos IV*. José Miguel Baños Baños (trad.). Madrid: Editorial Gredos.

Corpus Inscriptionum Latinarum. Consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae edidit Eugenius Bormann. (1901). < https://arachne.dainst.org/entity/2345928 > Consultat 9 de març de 2023.

Dion Casio (2011), *Historia Romana. Libros L-LX.* Juan Manuel Cortés Copete (trad.). Madrid: Editorial Gredos.

Florus, Luci Anneu (1981). *Gestes dels Romans. Vol. II (Llibre II)*. Joaquim Icart (trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

G. Suetoni Tranquil·le (1967), *Vides dels Dotze Cèsars. Vol. II (August).* Joaquim Icart (trad.). Barcelona: fundació Bernat Metge.

G. Suetoni Tranquil·le (1968), *Vides dels Dotze Cèsars. Vol. III (Tiberi, Calígula)*. Joaquim Icart (trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Marcial, Marc Valeri (1959). *Epigrames. Vol. IV*. Miquel Dolç (trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Nepos, Corneli (1930). *Vides d'Homes Il·lustres*. Dr. Manuel de Montoliu (trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Plutarc (1929). *Vides Paral·leles. Vol. III, Part 1ª. Demetri i Antoni.* Carles Riba (trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Tàcit, P. Corneli (1930), *Annals. Vol. 1 (Llibres I-II)*. Ferran Soldevila (trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Tàcit, P. Corneli (1965), *Annals. Vol. 2 (Llibres III-IV)*. Miquel Dolç (trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Tàcit, P. Corneli (1967), *Annals. Vol. 3 (Llibres V-VI XI)*. Miquel Dolç (trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Valère Maxime (1995). *Faits et dits mémorables. Tome I. Livres I-III*. Robert Combès (trad.). París: Société d'Édition "Les Belles Lettres".

Valerio Máximo (2003). *Hechos y dichos memorables. Libros I-IV*. S.López, M.L. Harto i J. Villalba (trad.). Madrid: Editorial Gredos.

7.2. Estudis

Beard, Mary (2016). *SPQR. Una historia de la antigua Roma*. Barcelona: Crítica.

Caballos, Antonio; Eck, Werner; Fernández, Fernando (1996), *El senadoconsulto de Gneo Pisón padre*, Sevilla: Universidad de Sevilla.

Casamayor, Sara (2015), " Casta, pia, lanifica, domiseda. Modelo ideal de feminidad en la Roma tardorrepublicana (ss. II-I aC)", *Ab Initio: Revista digital para estudiantes de Historia*, Núm. 11, 3-23. <https://www.ab-initio.es>

Cenerini, Francesca (2002), *La donna romana. Modelli e realtà*. Bologna: Il Mulino.

– (2021), "I modelli della maternità delle *Augustae* in età giulio claudia", a Rosa María Cid, Almudena Domínguez i Rosa María Marina (eds.), *Madres y familias en la Antigüedad. Patrones femeninos en la transmisión de emociones y de patrimonio,* Gijón: Ediciones Trea, 171-185.

Delia, Diana (1991), "Fulvia reconsidered" a Sara B. Pomeroy (ed.), *Women History and Ancient History,* Chapel Hill-Londres: University of North Carolina Press, 197-217.

García, Manuel (2009), "Maleficio y veneno en la muerte de Germánico", *Potestas 2*, 57-71.

Guerra, Sonia (2006), "Autoridad y poder en los discursos de Fulvia y Hortensia", a Mª Dolors Molas Font (ed.), *La violéncia de género en la antigüedad*, Madrid: Instituto de la Mujer, 203-216.

Lightman, Marjorie i Lightman, Benjamin (2007), A *to Z Ancient Greek and Roman Women, Revised Edition*. New York: Facts on file.

López Casado, Roberto (2015), "Fulvia, corazón de cónsul" a Paula Hernández Rodríguez (ed.), *Amor y sexualidad en la Historia*, *Temas y Perspectivas de la Historia 4*. Salamanca: Hergar ediciones Antema, 117-135.

Martínez López, Cándida i Oria Segura, Mercedes (2021), "Entre la guerra y la paz: aproximaciones metodológicas al estudio de las mujeres y la guerra en el mundo antiguo" a Ángel Morillo et al. (eds.), *De Ilipa a Munda. Guerra e conflito no sul da Hispânia*, Lisboa: Centro de Arqueologia da Universidade de Lisboa, 31-38.

Pavón, Pilar (2020), "Mujeres de Germánico: visibles y marginadas según la historiografia altoimperial", a Julián González i Javier Bermejo (eds.), *Germanicus Caesar, Entre la historia y la leyenda*, Huelva: Onoba Monografías, 79-98.

– (ed.) (2022), *250 mujeres de la Antigua Roma*. Sevilla: Universidad de Sevilla.

Pomeroy, Sarah B. (1999[3]), *Diosas, rameras, esposas y esclavas. Mujeres en la antigüedad clásica.* Madrid: Akal Ediciones.

Shotter, David (2000), "Agrippinathe Elder: A Woman in a Man's World", *Historia 49, 3*, 341-357.

Smith, William (ed.) (1876). *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology. Volum III.* Londres: John Murray.

Torrego, María Esperanza (2011), "Querer mandar en Roma: historia de una seducción", a Rosario López i Luis Unceta (eds.), *Ideas de mujer. Facetas de lo femenino en la Antigüedad*, Alacant: Centro de Estudios sobre la Mujer (Universitat d'Alacant), 287-316.

Viroluvet, Catherine (1994), "Fulvia, la pasionaria" a Augusto Fraschetti (ed.), *Roma al femminile*, Roma: Laterza, 71-93.